TEREKE DEFTERLERİNE GÖRE XVII. ASIRDA İSTANBUL'DA AİLE NÜFUSU, SERVET YAPISI VE DAĞILIMI

Said Öztürk
Doç. Dr. Dumlupınar Üniversitesi
Bilecik İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Osmanlı tarihinin 17. ve 18. yüzyıllarının gereğince aydınlanmış olduğu söylenemez. Diğer taraftan özellikle 16. ve 19. yüzyıllar, taşıdığı sosyo ekonomik ve siyasal yapısı gereği önemli ve çok sayıda araştırmalara konu olmuştur. Zira, geniş imparatorluk coğrafyasının baştan başa yapılan tahriri sonucu oluşan *Defter-i Hakani*ler ile tarım ekonomisinin tüm mali ve hukuki esaslarını ihtiva eden kanun metinlerinin önemli bir kısımının bu yüzyılda düzenlenmiş olması gibi nedenler araştırıcıların 16. yüzyıla ilgisini artırmaktadır.

Yine 19. yüzyılın artan bürokrasisi ve bunun sonucu olarak çok sayıda belgenin bulunması, dönemin sosyo-ekonomik ve siyasal yapısı, batı ile ilişkilerin önemli ölçüde artması ile birtakım temel dönüşümlerin gerçekleşmiş olması ve klasik dönem tahrirlerini andırır bir şekilde yapılan temettuat sayımları vb. nedenler de 19. yüzyıla ilgiyi artıran gerekçeler olarak sıralanabilir.

Bu ve benzeri nedenlerle üzerinde fazla durulmayan tarihin bu kesitinde (17. yüzyıl) ferd düzeyinde ailelerin sosyal ve ekonomik özelliklerini yansıtan belgelerden hareketle İstanbul'da aile nüfusunun nicel yapısına, servetin bileşimi ve dağılımına ilişkin bazı tesbitlerde bulunacağız.

Yapacağımız bu tesbitlerin, 17. yüzyıl İstanbul'unun bu zaviyeden hiç incelenmemiş olmasından kaynaklanan boşluğun doldurulmasına katkıda bulunacağını ümit etmekteyiz.

1. Kaynakların Özellikleri

a) Şer'iye Sicilleri

İktisadî ve içtimaî tarih kaynaklarımızın en önemlilerinden biri olan şer'iye sicilleri; bulundukları yerde hükümete ait her türlü vazifeyi gören ve halkın her sahada yegâne mercii bulunan idarî ve kazaî selahiyete sahib kadılar tarafından tutulan ve gerektiğinde de tekrar kullanılmak üzere muhafaza edilen defterlerden teşekkül etmiştir.[1]

Usûl olarak her kadının kendi döneminde vuku bulan idarî ve Kazaî bütün yazışmaları hususi bir tarzda tuttuğu ve adına *kadı sicili* denilen defterlere kaydetmesi gerekiyordu. Bu nedenle imparatorluk coğrafyası içinde bulunan bütün Kazaî birimlerde bu tür defterlerin olması lazım gelirken, çeşitli ihmaller, savaş ve yangınlar gibi nedenlerle günümüze pek azı ulaşmıştır. Kazaî ve idarî birimin büyüklüğü nisbetinde tutulan defterlerin adedi de o derece fazla olmaktaydı.

Bu nedenle İstanbul Şer'iye Sicilleri, Osmanlı Devleti'nden intikal eden diğer bölgelere ait siciller içerisinde sayı itibariyle en fazla yekûna sahibtir. İstanbul'un bu özelliği, devrinin önemli bir ticaret ve sanayi şehri olması yanında, başkent olmasıyla da yakından ilgili bulunmaktadır.

Özel mahkemelerin oluşmasına gerek duyulmayan yerlerde umumi olarak kadının tuttuğu defterlere kaydedilen, hususi mahkemelerin oluşmasına gerek duyulan büyük şehirlerde ise özel kolleksiyonlar oluşturulan ve adına Tereke Defterleri dediğimiz defterler şer'iye sicillerinin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Sayıları 10 bini bulan İstanbul Şer'iye Sicilleri içerisinde hemen hemen yarısının miras ile alakalı olması, söz konusu sicillerin bu zaviyeden de incelenmesi gereğini ortaya koymaktadır. Sadece miras davalarına bakan özel mahkemelerin kurulmuş olması da miras meselelerinin kesafetini göstermektedir.

b) Tereke Defterlerinin Teşekkülü

Kazaî ve idarî selahiyeti haiz olan kadıların yüklendikleri muhtelif vazifeler arasında, diğer bir görevleri de, vefat eden kimselerin gerekli hallerde geride bıraktıkları mal varlıklarına el koyup, şer'î hüküm ve kaideler çerçevesinde varisleri varsa miras taksimini yaparak mirasçıların haklarını iade, varisleri yoksa Beytülmal namına kabzetmekti. Kadılar, maiyyetlerinde bulunan *kassam*

[1] T. Mümtaz Yaman, "Şer'i mahkeme sicilleri", *Ülkü Dergisi*, c. 12, s. 153.

denilen kişiler vasıtasıyla kendilerine intikal eden muhallefatı, bütün ayrıntıları ile büyük kadılıklarda seriler oluşturacak bir çokluğa sahib olan "*tereke defterleri*" yahut "*kassam defterleri*" diğer adı ile "*metrukat defterleri*" veya "*muhallefat defterleri*" adı verilen müstakil defterlere kaydettirirdi. Hususi olarak tereke defterleri tanzim edilmemişse, kadının diğer muameleler ile ilgili tutmuş olduğu defterlere kaydedilirdi.[2]

c) Mirasın Tereke Defterlerine Kayıt Şartı

Bir terekenin kadılık makamına intikal ederek taksimin yapılması, alakadarların talebi[3] veya devletin mirascılığı sözkonusu olduğu durumlar için geçerli idi. Ayrıca varislerin uzakta bulunduğu veya tasarruf ehliyetini haiz olmayan küçük yaştaki çocukların haklarının muhafazası bahis mevzuu olduğunda terekenin kadılık makamı tarafından tahriri yapılarak deftere kaydedilirdi.[4] Şer'i miras, hükümleri yalnız mülk üzerinde tatbik olunduğundan, kendine mahsus intikal hükümlerine sahib, rakabesi devlete ait olan miri arazi bu defterlere kaydedilerek İslam miras hukuku çerçevesinde muameleye tabi tutulmamaktadır.[5]

d) Tereke Defterlerinin Muhtevası ve Önemi

İhtiva ettikleri tarihi malzeme ile Türk iktisadî, ictimaî ve kültürel tarihinin en önemli kaynaklarından biri durumunda olan bu defterlere, vefat eden kişilerin terkettiği menkul ve gayrı menkul her türlü malları, borç, alacak, vasiyet, hibe gibi hak ve tasarrufları ayrıntılı bir şekilde kaydedilmiştir.

Defterler, öncelikle vefat eden kişilerin içtimaî menşelerine, medenî hallerine ve aile yapılarına, sosyal statü, meslek ve devlet kademesindeki görevlerine ilişkin verdiği bilgilerle demografi araştırmalarının önemli bir kaynağını oluşturmaktadır. Hukuki niteliğe sahib tereke kayıtlarında, tereke sahibinin isim,

[2] Ö. Lütfi Barkan, "Edirne askeri kassamına ait tereke defterleri (1545-1659)", *T.T.K. Belgeler Serisi* c. III, sy. 5-6, s.1; Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul, 1988. s.8.

[3] Mirasçıların talebi olmadan mirasın kadı maiyyeti tarafından taksimi kesinlikle yasaklanmıştır. Gerek teori gerekse uygulama bu prensip üzerine kurulmuştur. Kanunnamelerde bu husus açıkça belirtilmiştir ; "... verese... kibar olub kısmet taleb edenlerin muhallefatı kassâm-ı askerî beyne'l-verese şer'le taksim edüb ...", *Kanunname*, Bayezid Kütüphanesi Veliyüddin Efendi Bölümü, No 1970, Vr. 124/b, "... müteveffanın veresesi kibar olub madam ki anlar cânibinden kısmet taleb olunmaya zinhar varub cebr ile yazmıyalar ... ",*Kanunname, MTM*, sy. III, s. 541

[4] L. Fekete, "XVI. yüzyılda taşralı bir Türk efendisinin evi", (Çev. Sadreddin Karatay), *Belleten*, sy. 116; s. 617; Halil İnalcık; "XV. asır Türkiye iktisadi ve ictimaî tarihi kaynakları", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 15, sy. 1-4, s. 52.

[5] İnalcık; *agm*, s. 52.

ünvan ve görevi, babasının ismi, oturduğu mahalle, köy veya şehir, vefat ettiği yer ve vefat şekli yer almaktadır. Ayrıca, vefat eden kişinin mirasçıları arasında varsa eşi, çocukları, anne ve babası, erkek ve kız kardeşleri ve diğer mirasçılar isimleriyle birlikte kaydedilmiştir. Küçük yaşta mirascı çocukların "sağir" veya "sağire", tereke sahibi köle asıllı ise "*ibn-i Abdullah*" veya "*bint-i Abdullah*" oldukları da tasrih edilmektedir. Osmanlı toplumunda birden fazla evliliğin oranı, bu tür evlilerin cemiyet içerisinde sosyal statüleri , meslek, görev, ünvan ve ekonomik durumları da tereke defterleri ile açıklığa kavuşmaktadır. Bu özellikleriyle Osmanlı aile nüfusunun tesbiti için yegâne kaynak özelliğine sahibtir.[6]

Tereke Defterleri, vefat eden kimsenin hayatta iken tasarruflarında bulunan her türlü giyim ve ev eşyası, mobilya ve mutfak takımlarını, kiler mevcudunu, ev, bağ, bahçe, değirmen, dükkân, çiftlik gibi gayr-ı menkullerini, çiftlikte mevcut araç, gereç, hayvan cins ve miktarlarını, anbarlarda mevcut veya tarlalarda ekili tahılın miktar ve çeşitlerini, atölye, dükkân gibi ticari faaliyetlerin yapıldığı mekânlarda bulunan aletlerle malzemenin veya ticari emtianın çeşit ve miktarlarını vermekte ve bütün bu malların tahmini veya müzayede ile satışları sonunda tahakkuk eden fiyatlarını tesbit ve nakletmektedir.[7]

Bahis mevzuu defterler, muayyen tarihî devirlerde ve bölgelerde, esnaf, çiftçi, tüccar ve muhtelif kademede devlet hizmeti gören sosyal gruplar arasında servetin dağılımı ve unsurları, maddî kültürün yapısı, hayat, konfor veya lüksün seviyesi, silahların ve elbiselerin çeşitleri, her türlü imalathaneler ile zirai işletmelerin teşkilatı, üretim araçları ve kapasiteleri, ticari usûl ve münasebetler, kredi şekilleri ve bütün bu servet unsurlarının pek çoğunun bulunduğu yer ve tarihteki piyasa değerini tesbit ile, piyasada câri para cins ve değerlerini ihtiva etmesiyle para tarihi gibi çok önemli konuların aydınlatılmasını sağlamaktadır.[8]

Tereke defterlerinde sayımı verilen çok zengin eşya kayıtları, bu kaynaklara farklı bir bakış açısını da kazandırmıştır. Özellikle giyim-kuşam ve ev eşyası olmak üzere sahib olunan diğer eşyaların çeşitliliği, sayısı ve değeri kişinin veya ailenin sosyal, ekonomik ve kültürel özelliklerini yansıttığı kadar, dünya görüşünü ve hayat tarzını da kısmen ortaya koymakta ve 18. yüzyıldan itibaren

[6] Ömer Demirel,"1700-1730 tarihlerinde Ankara'da ailenin niceliksel yapısı", *Belleten*, c. LIV, sy. 211, s. 946; Ömer Demirel, Adnan Gürbüz, Muhiddin Tuş. "Osmanlılarda ailenin demografik yapısı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, I-III*, Ankara, 1992, c. 1, s. 98 vd.

[7] Barkan, agm, s. 1; Özdeğer, *a.g.e.*, s. 9.

[8] Barkan, agm, s. 2; Mehmed Genç: "Osmanlı arşivlerinden yararlanma yöntemi", *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, (İstanbul 1985), s. 158.

başlayan sosyal hayat üzerindeki batı etkisinin, Osmanlı insanı üzerindeki yansımalarını ve etkinlik derecesini de bir ölçüde tesbitte kaynaklık etmektedir. Dolayısıyla Osmanlıda sosyal değişim araştırmalarında en güvenilir tarihi kaynak olma vasfını da korumaktadır.[9]

Söz konusu defterlerin taşıdığı zengin bilgi birikimi alacak- borç ilişkileri gibi konulara ışık tutmaktadır. Etnik ve cinsiyet farklılığının borç-alacak ilişkilerindeki yeri de bu defterlerdeki veriler kullanılarak bir ölçüde tesbit edilmekte ve gayr-i müslim Osmanlı vatandaşlarının ekonomik faaliyetlerde müslüman Osmanlı vatandaşları ile olan münasebetlerinin ne düzeyde olduğu ve etkinlik derecesi de belirlenebilmektedir.

Ele aldığımız tereke kayıtları İstanbul'a aittir. Vefat eden kişinin geride bıraktığı malların sayımına geçilmeden şahsın oturduğu mahalle, kışla, han vs. mekânlar ile vefat ettiği yer kaydedilmektedir. Böylece, İstanbul'un tarihî topografisi hususunda yapılacak incelemeler açısından söz konusu kayıtlar önemli bir başvuru kaynağı niteliğindedir.

e) İstanbul Şer'iye Sicillerinde Tereke Defterlerinin Yeri

İstanbul Şer'iye Sicilleri, Osmanlı Devleti'nin hakim olduğu bölgelere ait ve günümüze kadar muhafaza edilen Şer'iye Sicilleri kolleksiyonları içerisinde en fazla yekûn tutar. Bunun nedeni şüphesiz İstanbul'un Osmanlı'nın devlet merkezi olmasının yanında, yoğun bir nüfusu barındırması, milletlerarası ticaret merkezlerinden biri olması, ilim ve kültür hayatının gelişmiş olması, kısaca siyasî, iktisadî ve kültürel bir merkez fonksiyonuna sahib olmasıyla açıklanabilir.

İstanbul Şer'iye Sicilleri, İstanbul merkez ve ilçelerinde farklı zamanlarda teşekkül etmiş 27 mahkemeye ait sicilleri muhtevidir. En erken tarihli sicil, Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği sicilleri içerisinde olup Hicrî 888 (Miladi 1484) tarihlidir. Dolayısıyla elimizdeki İstanbul Şer'iye Sicilleri Fatih dönemine kadar inmiyor.

Şer'iye Sicilleri içerisinde en fazla kayıt türünün "Tereke Kayıtları" olduğu söylenebilir. Yaptığımız hesaplamaya göre, İstanbul'a ait 9883 sicil içerisinden

[9] Ömer Demirel, Muhiddin Tuş, Adnan Gürbüz, "Osmanlı Anadolu ailesinde ev, eşya ve giyim-kuşam (XVI-XIX. Yüzyıllar)", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, c. 2, s. 706. Batılılaşmanın Osmanlı sosyal hayatı üzerindeki etkilerinin giyim-kuşam, ev eşyası ve diğer kullanım eşyaları açısından nasıl bir değişimi meydana getirdiği ile ilgili geniş bilgi için bkz. Fatma Müge Göçek, *Toward A Theory of Westernization and Social Change: Eighteenth and Nineteenth Century Ottoman Society*, Basılmamış Doktora Tezi, Princeton University, 1988, s. 193-226.

3907 tanesi tereke ve miras ile ilgili kayıtlara yer vermiştir. Oran olarak İstanbul Şer'iye Sicillerinin % 40'ını bu tür kayıtların bulunduğu siciller oluşturmaktadır. Bu sicillerden bir kısmı ise tamamen tereke ve miras davalarına hasredilmiştir. 17. yüzyıl tereke ve miras davalarına ait sicil sayısı ise 531'dir. Özellikle "*Kısmet-i Askeriye Mahkemesi*", "*Mülga Beledi Kassamlığı*" ve "*Beytülmal Kassamlığı*" miras ve mirastan doğan davaların halledilmesi için kurulmuş mahkemelerdir.

Kısmet-i Askeriye Mahkemesi'ne ait siciller, 1000 (1591-1592) tarihinden itibaren başlamakta ve 1342/1924 yılına kadar gelmekte olup 2142 adettir. Bu mahkemeye kaydedilen terekeler, Osmanlı idarî yapısı içerisinde belirli şart ve evsafı haiz olduklarından dolayı bir takım muafiyetleri olan ve adına "Askerî Sınıf"[10] dediğimiz belirli bir zümreye mensup kişilere ait bulunmaktadır.

Diğer taraftan herhangi bir devlet hizmetinde görevi bulunmayan ve devletin sınırlarını çizdiği vasıfları taşımayan halk tabakasının terekeleri ise "Mülga Beledi Kassamlığı Mahkemesi"ne ait fonlarda yer almaktadır. Bu mahkemeye ait siciller de 1066/1655'den başlayarak 1303/1886 yılına kadar gelmekte olup toplam 155 adettir. Beytülmal Kassamlığı Mahkemesi ise 19. yüzyılda kurulmuştur. Bu mahkemeye ait kayıtlar 1254 yılından başlayarak 1327 yılına kadar devam etmektedir. Toplam 105 adet defter bulunmaktadır.[11]

[10] Askerî sınıf kavramı, Osmanlı Devleti'nde, devletin topluma öngördüğü sosyal farklılaşmanın bir sonucu olarak doğmuştur. Osmanlı toprak düzeninin esasını oluşturan "mîrî arâzi rejimi", fethedilen yerlerdeki ziraata elverişli arazilerin özel mülkiyet dışı tutularak kamu malı sayılıp, devletin kontrolünde bırakılması idi. XVI. yüzyılın sonuna kadar yaşatılan bu kamulaştırma prensibinin bir neticesi olarak devlet toplumun elinde yoğrulmuş, sosyal ve ekonomik tabakalaşma da bu siyasî tercih çerçevesinde biçimlenmiştir. Dolayısıyla toplumun iktisadî ve içtimaî yapılanmasını meydana getiren devletin kendisi olmuştur. Klasik dönem içerisinde bütün toplum fertleri başlıca üç kategoriye ayrılmıştır: 1. Askeri sınıf, 2. Şehirli sınıf, 3. Köylüler (çiftçi, raiyyet sınıfı). Her ne kadar fertleri üç ayrı kategoride ele almak mümkün ise de, halkın tabi olduğu nizama (vergi) göre askeri sınıfın dışında kalan kesim raiyyet olarak mütalaa edilmektedir. Dolayısıyla bütün devlet teşkilatında ve kanun metinlerinde bu esasa göre hareket edilmiş ve düzenlemeler ona göre yapılmıştır. Askeri-raiyyet ayırımında temel prensip ise, vergi yükümlülüğü ile mükellef olunup olunmamasına bağlıdır denebilir. Geniş bilgi için bkz. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, (I-II)*, 2. Baskı, İstanbul 1979 c.2, s. 113, 119, 268; Halil İnalcık, "15. asır Türkiye iktisadî ve içtimaî tarih kaynakları", *İ.Ü. İk. Fak. Mec.* c. XV, sayı: 1-4, s. 53; Said Öztürk, *Askerî Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, İstanbul 1995, s. 34-45.

[11] Akgündüz/Heyet, *Şeriye Sicilleri*, İstanbul 1988, s.100-116, 146-147, 165-166.

2. Aile Nüfusuna Ait Veriler

a) Tereke Sahiblerinin Medeni Hallerine ve Menşelerine Göre Ayrımı

Burada 17. yüzyıl Askeri Kassam Defterlerinden elde ettiğimiz bilgiler muvacehesinde İstanbul'da sosyo-ekonomik hayata ilişkin bir kısım veriler üzerinde durmak istiyoruz.

İncelemelerimizi, dolayısıyla burada sunmaya çalışacağımız sonuçları iki tarihî kesit arasındaki kaynakları kullanmak suretiyle elde ettik. Aile yapısı ile ilgili sonuçlara 17. yüzyılın tamamına ait Tereke Defterleri incelenerek varılmıştır. Toplam 2670 tereke incelenmiştir. Aile yapısının dışında özellikle ekonomik yapıya ilişkin sonuçlara ise, daha kısıtlı olmak üzere 1000 tereke kaydından elde edilen bilgilere göre varılmıştır.

Tereke sahibi 2670 kişi içerisinde 1928 erkek ve 742 kadın bulunmaktadır. Erkeklerden 1242 kişinin vefat ettiklerinde zevceleri bulunduğundan evli oldukları anlaşılmaktadır. 211 kişinin ise vefatlarında çocukları bulunmakla beraber eşleri bulunmadığından dul olarak değerlendirilmiştir. Eşlerin mevcut olmayışı üç sebebe bağlıdır; ya kocasından önce vefat etmiştir, ya boşanmıştır, veya çocuklarının annesi cariye olduğundan mirasçı olarak gözükmemektedir. 308 kişinin mirascıları arasında çocuğu ve zevcesi bulunmadığından bekâr olarak değerlendirilmeye alınmıştır. Ancak tereke tahriri esnasında mirascıları olmadığından bekâr olarak değerlendirdiğimiz kişiler içinde İstanbul'da misafireten bulundukları anda vefat edenlerin vefatları anında varislerinin hazır olmayacağı, bu nedenle de defterlerde bekâr gözükenlerin bekâr sayısını artırdığı söylenebilir. Listelerde "sağir" olarak kaydedilmiş 69 tereke sahibi vardır. Tereke sahiblerinden 98 kişinin medeni hali üzerinde bazı tereddütler hasıl olduğundan "medeni hali belirsiz" başlığı altında değerlendirilmiştir.

Erkekler içerisinde 311 (% 16.1) kişinin *ibn-i Abdullah* olduğu tesbit edilmiştir. Bunlar, bu tarihde İstanbulda ikamet etmekte veya herhangi bir vesile ile İstanbul'a gelmiş olan askeri sınıf mensupları arasında kölelikten veya devşirmelikten yetişmiş veyahut serbest bir şekilde müslümanlığı kabul etmiş Hristiyan asıllı olanlardır. Babasının Hristiyan adını zikretmemek veya kölelikten geldiği için babası belli olmadığından umumi bir mana ifade eden İbn-i Abdullah yani Allah'ın kulunun oğlu denilmiştir. Ancak babasının adı "Abdullah" olarak kaydedilen kişilerin hepsinin köle menşeli veya müslümanlığı sonradan kabul etmiş kimseler olduklarına tereddütle bakıyoruz. İncelediğimiz listelerde ve diğer mahkemelere ait kayıtlarda "Abdullah" ismini taşıyan bazı kimselerin babalarının Ahmed, Mehmed gibi müslüman ve hür

menşeli olduklarına delâlet eden isimleri bulunmaktadır. Ayrıca müslüman toplumlarda Abdullah ismi oldukça yaygın bir kullanımı olduğundan bu ismin kişinin menşeine ilişkin kesin bir ölçü olamayacağına dair bu ve benzeri nedenleri gözönünde bulundurmakla birlikte listelerimizde *ibn-i Abdullah* olarak geçen kimseleri bu kategori içine aldık. Özellikle askeri sınıf içinde çavuş, beşe, sipahi, solak v.b. sıfatları taşıyan kişiler arasında Abdullah oğlu olarak kaydedilenleri kölelikten veya devşirmelikten yetişmiş veyahut da müslümanlığı sonradan kabul etmiş kimseler olarak değerlendirmek diğer zümrelere mensup kişilere kıyasla daha isabetlidir.[12]

742 kadın arasında 486'sı (% 66) evli, 92'si dul, 98'i bekâr, 66'sı sağirdir. *Bint-i Abdullah* (Abdullah kızı) olanların sayısı ise 198 (% 26.7) 'dir. Erkeklere oranla kadınlar içerisinde köle menşelilerin fazla bulunmasının nedenini, cariyelerle olan evliliklerde ve sahibinden çocuğu olmakla "*ümm-i veled*" adı verilen ve sahibinin ölümüyle hürriyetine kavuşan cariyelerde aranmalıdır.

Tablo 1: **Tereke Sahiblerinin Medeni Hallerine ve Menşelerine Göre Ayrımı**

	Evli	Dul	Bekâr	Sağır	Medeni Hâlî Belirsiz	İbn-i Abdullah
Erkek	1242	211	308	69	98	311
Kadın	486	92	98	66	0	198
Toplam	**1728**	**303**	**406**	**315**	**98**	**509**
%	64.72	11.35	15.20	5.05	3.68	19.06

b) Varislerin Sayısına Göre Dağılım

2670 kişi içinde 258'inin varisleri bulunmamaktadır. Bu 258 kişi içinde gerçekten mirascıları olmayanların yanında ticaret, sefer gibi bir münasebetle memleketleri dışına çıktıklarında vefat edenlerin, vefatlarını müteakip mallarının muhafazası ve hak sahiblerine iadesi amacıyla hemen terekeleri tahrir edilerek defter düzenlendiğinden varisler kayıtlara yansımamaktadır. Dolayısıyla varisi yok gibi muamele gören bu tür tereke sahiblerinin gerçekten varisinin olup olmadığı bilinmemektedir. Yine borcun tereke toplamını geçtiğinde varislere ilişkin herhangi bir bilgiye gerek duyulmadan terekenin alacaklılar arasında paylaştırıldığı da olmaktadır. Kişinin vefatı anında bilinen

[12] Ö. L. Barkan bu konuda; "sonradan askeri sınıfa intisap ederek müslüman olanlar arasından da kölelikle yetişmiş olanlarla, devşirme-acemi oğlanları arasından çıkmış veya müslümanlığı serbest bir şekilde seçmiş olanları ayırmak ta çok defa mümkün olmamaktadır" demektedir. Bkz. *agm*, s. 11.

varisi bulunmayan terekeleri Beytülmal kabzettiğinde zahirde varisinin olmadığı belirtilerek kaydedilmektedir. Ancak Beytülmalın kabzetiği bütün terekelerde varisin bulunmadığı söylenemez. Daha sonra çıkıp veraset dava ederek mirasçı oldukları kesinlik kazananları da çoğunlukla tesbit mümkün olmamaktadır. Yine zaman zaman defterlerde tereke sahibinin tanıtımının yapıldığı kısmın çürümüş olması da varisin olup olmadığını kesin tesbit etmeyi önlemektedir.

Tereke sahibleri içinde en fazla 3'er kişi mirascı bırakanlar olup toplam 601 kişidir. 2'şer kişi mirascı bırakan tereke sahibleri ise 547'dir. En az tereke sahibleri ise 9, 10, 12, 14 ve 19 'ar kişi mirascı bırakanlardır.

Bir, iki, üç ve dört kişi mirasçı bırakan tereke sahiblerinin genel içerisindeki oranı % 72.03 'dür. Dolayısıyla servetin dağılımı bu kişiler arasında yapılmaktadır. Üstelik bu mirasçıların çoğu oğul ve kızdan teşekkül etmektedir. Oğul ve kızın mirasdan alacakları oranın diğer mirascılara kıyasla oldukça yüksek olmasını da hesaba katarak servetin miras nedeniyle oğul, kız ve eş dışında ciddi bir küçülmeye neden olmadığı ve bölünmenin büyük bir kısmının da çocuklar arasında gerçekleştiği söylenebilir.

Tablo 2: **Varislerin Sayısına Göre Muhallefat Sahiblerinin Dağılımı**

	Toplam	%
Varis yok	258	9.66
1 kişi	303	11.34
2 kişi	547	20.48
3 kişi	601	22.50
4 kişi	473	17.71
5 kişi	255	9.55
6 kişi	93	3.48
7 kişi	33	1.23
8 kişi	21	0.78
9 kişi	3	0.11
10 kişi	1	0.03
11 kişi	7	0.26
12 kişi	2	0.07
14 kişi	2	0.07
19 kişi	1	0.03
Toplam	2 670	100
Belirsiz	70	2.62

Gerçekten hiç mirascı bırakmadan vefat eden veya tereke sahibinin vefatı anında zahirde varisi olmadığından terekesi Beytülmal tarafından kabzedilenlerin oranı ise % 9.66'dır.

c) Varislerin Yapılarına Göre Dağılımı

İstanbul ve askeri sınıf ölçeğinde tereke üzerinde hak sahibi mirascıların sayı ve grup olarak durumlarının tesbiti servetin dağılımı açısından önem arzetmektedir. Yine çoğunluğu asker, bürokrat ve ilmiye mensuplarından teşekkül eden askeri sınıfta aile yapısının durumunu göstermek açısından da varislerin tahlili gerekmektedir. Bu nedenle mirasa kanunen belirli ölçülerde hak sahibi eş, oğul, kız, baba, ana, erkek kardeş, kızkardeş ve diğer mirascılar ele alınmıştır.

1. Eş sayısına göre

Osmanlı aile hukuku İslâm aile hukukunun vaz ettiği ilkeler çerçevesinde oluşmuştur.[13] Bu ilkelere ters düşmeyen bazı örf ve adetden kaynaklanan uygulamalara da müsade edilmiştir.[14] Bir erkeğin aynı anda evli bulunabileceği eş sayısını da bu ilkeler belirlemiştir. İslam dini erkeklere ancak 4 kadına kadar evliliğe müsade ederek sınırlama getirmiş ve bu müsadeyi de bazı şartlara bağlamıştır.[15] Bu şartlı izne bağlı olarak diğer müslüman toplumlarda olduğu gibi Osmanlı toplumunda da 4 kadına kadar evliliklere rastlanılmaktadır. Ancak çok evlilik açısından Osmanlıya baktığımızda bu tür evliliğin yaygın olmadığı, belirli oranlarda kaldığı görülmektedir. Yabancı seyyahlar da bu durumu teyid edici açıklamalarda bulunmuşlardır.[16] Osmanlılarda çok kadınla evliliğin temel sebeplerinden biri, belki de yegâne sebebi olarak çocuk sahibi, özellikle erkek

[13] Geniş bilgi için bkz. M. Akif Aydın, *İslam Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul 1985, aynı yazar, "Osmanlılarda aile hukukunun tarihi tekamülü", *Sosyo - Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, c. 2, s. 434 vd.

[14] Geniş bilgi için bkz. İlber Ortaylı, "Osmanlı aile hukukunda gelenek, şeriat ve örf", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, c. 2, s. 456-467.

[15] "Eğer velisi olduğunuz mal sahibi yetim kızlarla evlenmekle onlara haksızlık yapmaktan korkarsanız onlarla değil hoşunuza giden başka kadınlarla iki, üç ve dörde kadar evlenebilirsiniz; şayet aralarında adaletsizlik yapmaktan korkarsanız bir tane almalısınız veya sahip olduğunuz ile yetinelisiniz. Doğru yoldan sapmamanız için en uygunu budur." (Kur'an, Nisa Suresi, 41, 3)

[16] XVI. yüzyıl sonunda Türkiye ile ilgili gözlemlerini anlatan Alman protestan papazı Salomon Schweigger: "Türkler dünyaya, karıları da onlara hükmeder. Türk kadını kadar gezen, eğleneni yoktur. Çok karılılık yoktur... boşanma pek görülmüyor." Aktaran; İlber Ortaylı, "Anadolu'da XVI. yüzyılda evlilik ilişkileri üzerine bazı gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul 1980, c. 1, s. 37. Aynı yazar, "Osmanlı aile hukuku...", s. 460.

çocuk sahibi olma ve nesebin devamlılığını sağlama isteği gözükmektedir.[17] Üretimin kol gücüne bağlı olarak yapıldığı dönemlerde fazla nüfusun üretim artışına katkıda bulunacağı düşüncesini de etkileyici faktör olarak görmek gerekir. Özellikle zirai üretim gibi emek yoğun faaliyet alanlarında fazla nüfusa duyulan ihtiyaç açıktır.

20 sicil üzerinde yaptığımız incelemede 2670 kişiden 1728'inin vefatları anında evli olduklarını tesbit ediyoruz. Bunlardan 486'sını kadınlar, 1242'sini erkekler oluşturmaktadır. Erkekler içerisinde 1147 kişinin 1'er, 84 kişinin 2'şer, 7 kişinin 3'er, 4 kişinin ise 4'er eşi bulunmaktadır. 1147 kişinin (% 92.35) birer eş sahibi olması, askeri sınıf içinde tek evliliğin hakim bir durumda olduğunu gösteriyor. Barkan'ın benzer kaynaklar üzerinde yaptığı incelemelerde de aynı sonuçlara ulaşılmıştır; 1516 erkekden 1407 (% 92,8) 'sinin tek kadınla evli olduğu tesbit edilmiştir. Aynı incelemede 103 erkeğin 2'şer, sadece 6'sının 3'er eşle evli oldukları görülmektedir.[18] Bursa, Ankara ve Anadolu'nun muhtelif şehirlerine ait tereke kayıtları incelenerek varılan sonuçlar da birbirine yakındır.[19] İstanbul ve Edirne'de bulunan askeri sınıf mensupları arasında tek eşliliğin aynı oranlarda olduğu görülürken, Ankara ve Anadolu'nun bir kısım şehirlerinde tek eşlilik daha düşük oranlarda seyretmiştir. Dolayısıyla Anadolu'da çok evliliğe daha fazla meyledildiği söylenebilir. Bursa'da ise çoğunluğu halk kesimine ait tereke defterlerine göre tek eşliliğin oranı oldukça yüksektir. Benzer özelliklerin Arap nüfusun yoğun olarak yaşadığı bölgeler için de geçerli olduğu söylenebilir. Zira, 19. yüzyıl Şam ve Halep tereke defterleri incelenerek varılan sonuçlar, Şam şehir toplumu içinde monogaminin % 90 oranında olduğunu göstermektedir.[20] Yukarıda saydığımız şehirler arasında tek eşlilik oranlarındaki farklılık en fazla % 7 'dir. Birden fazla evlenme oranı % 5 ile % 12 arasında değişmektedir. Çok eşli 95 kişiyi çocuk sayısı açısından değerlendirdiğimizde genel oranın altında kaldığı görülmektedir. Toplam 115 erkek ve kız çocukları bulunmaktadır. Kişi başına düşen çocuk sayısı 1.2'dir. Bu orana doğmamış 6 çocuğu ilave etmemiz fazla bir değişikliğe neden olmayacaktır.

[17] Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi* , İstanbul 1994. s. 147; Demirel, "Ankara'da aile...", s. 951.

[18] Barkan; *a.g.e.*, s. 13.

[19] Özdeğer, *a.g.e*, s. 50; Demirel, "Ankara'da aile", s. 950; Demirel ve diğerleri, "Osmanlılarda aile" s. 102.

[20] Abdul-Karım Rafeq, "Registers of succession (mukhallafât) and their importance for socio-economic history: Two Samples From Damascus And Aleppo, 1277/ 1861", *Cıepo Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi VII. Sempozyumu Bildirileri* , TTK Yay, Ankara 1994, s. 485.

Yukarıda kaydettiğimiz gibi çok eşliliğe kişileri iten en büyük saikin çocuk sahibi olma isteği gelmektedir. Çok evlilerde kişinin ya hiç çocuğu veya erkek çocuğu bulunmamaktadır. Eşlerin kısır olabileceği düşüncesi erkeği ikinci ve üçüncü evliliğe itmektedir.

Çok eşli kişileri cemiyet içerisindeki statü, ünvan ve görevleri açısından değerlendirdiğimizde 95 kişi içerisinde 16'tısının İbn-i Abdullah yani köle menşeli kişilerden oluştuklarını tesbit ediyoruz. Bunlar içerisinde en fazla sırasıyla *el-hac, ağa, efendi, çavuş, beşe, çelebi, bey* gibi ünvan sahibleri yer almaktadır. Meslek olarak altıncı, sandalcı, kaldırımcı, aşçı, sabuncu, sarraç, çizmeci, çörekçi, simkeş gibi zenaatkârlar yanında zabit, kâtip, imam, kadı, çorbacı, pazarbaşı, odabaşı, kapucu, kapucubaşı, kethuda gibi görevliler bulunmaktadır.

3 ve 4 evliler incelendiğinde toplam 11 kişinin bu tür evlilik yaptığı tesbit edilmektedir. Sırasıyla 4 el-Hac, 2 Çavuş, 1 Ağa, 1 Çelebi, 1 Paşa, 1 Çorbacı, 1 Pazarbaşı bulunmaktadır. El-Hac ünvanlı kişilerin biri efendi, biri hem bey hem odabaşı, biri ağa oldukları kaydedilmiştir. Çavuşlardan biri ise Tuluğcu'dur.

3 ve 4 evlilerin ekonomik durumlarına baktığımızda çok yüksek meblağlarda servet bırakanların yanında düşük seviyede servet bırakanlar da bulunmaktadır. Çocuk sayısı oranı açısından bakıldığında çok evliler içerisinde bu oranın yüksek olduğu görülmektedir. 11 kişinin toplam 55 erkek ve kız çocuğu vardır. Kişi başına 5 çocuk düşmektedir. Ancak bunlar içerisinde bir kişinin bir kızı olduğu, diğer bir kişinin de hiç çocuğu olmadığı görülmektedir.

Birden fazla evliliğin toplumun değişik kesimlerinde görüldüğü, ekonomik durum ve sosyal statü ile direkt irtibatlı olmadığı, özellikle ikinci evliliği yapanlarda ya hiç çocuklarının olmadığı veya erkek çocuklarının olmadığı ortaya çıkmaktadır. [21]

2. Oğul sayısına göre

2670 tereke sahibi içerisinde 1117 kişinin (% 41.83) mirascıları arasında oğlu bulunmaktadır. 1117 kişiden 688'inin (% 61.59) bir oğlu, 294 kişinin (% 26.32) iki oğlu, 96 kişinin (% 8.59) 3 oğlu, 25 kişinin (% 2.23) 4 oğlu, 8

[21] Bu veriler çerçevesinde, Osmanlı yönetici tabakasında çok evliliğin revaçta olduğu, sayısız köle, cariye, odalık ve büyük servetleriyle saray hayatını taklit ettikleri şeklindeki iddianın birden fazla evliliğin revaçta olduğu yönü geçersiz kalmaktadır. İddia ile ilgili olarak bkz. Hasan Yüksel, "Vakfiyelere göre Osmanlı toplumunda aile", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi I-III*, Ankara 1992, s. 489.

kişinin (% 0.71) 5 oğlu, 4 kişinin (% 0.35) 6 oğlu, 2 kişinin (% 0.17) 7 oğlu vardır. 1117 tereke sahibinin mirasçı olarak bıraktığı oğul sayısı 1742 dir.

3. Kız sayısına göre

1078 kişinin (% 40.37) mirascıları içinde kız mirascıları bulunmaktadır. 1078 kişinin 648'inin (% 60.11) 1 kızı, 291 kişinin (% 27) 2 kızı, 104 kişinin (% 9.64) 3 kızı, 28 kişinin (% 2.6) 4 kızı, 5 kişinin 5, bir kişinin 6, 1 kişinin 8 kızı mirascı olarak yer almaktadır. 1078 kişinin toplam kız sayısı 1693 'dür.

Evli ve dul erkek-kadın 2031 tereke sahibinin çoçuklarının toplam sayısı 3435'dir. Evli erkek ve kadın 1728 tereke sahibinden çocuk sahibi olmayanların sayısı 460, çocuk sahibi evli erkek ve kadın toplamı ise 1268'dir. Bu durumda çocuk sahibi evlilerin oranı (dullar hariç) % 73.38'dir. Evli ve dul erkek-kadın 1571 ailede aile başına düşen çocuk sayısına bakıldığında 2.18 gibi düşük bir oranda kaldığı görülmektedir. Aile başına düşen çocuk sayısındaki azlığın nedenleri; fiili askerlik hizmetinin getirdiği zor şartlarda henüz çocuk sahibi olmayan genç evlilerde kısırlık vb. doğumu engelleyen bedeni rahatsızlık ihtimalinde aranabilir. Ayrıca incelenen tereke sahibleri emek yoğun üretim faaliyetleri içerisinde yer almayan şehirde yaşayan asker, bürokrat ve ilmiye mesleğine mensup kişilerden oluşmaktadır. Dolayısıyla bu kesimin üretime katkıda bulunması amacıyla fazla nüfusa ihtiyaç duymamaları da bir neden olarak dikkate alınabilir.

4. Baba ve anası mirascı olan tereke sahibleri

165 terekede (% 6.17) baba, 583 terekede (% 21.83) ana mirascı olarak gözükmektedir. Mirascı olarak anne sayısının baba sayısından fazla olduğu diğer çalışmalarda da görülmektedir. Bu durumun, farklı nedenleri olabileceği gibi kadınlarda ortalama yaşın erkeklere oranla daha yüksek seyrettiğini ortaya koymaktadır.

5. Erkek kardeşi mirascı olan tereke sahibleri

Toplam 361 kişinin (% 13.52) erkek kardeşleri bulunmaktadır. Bunlar içerisinde 239'unun birer, 90'ının ikişer, 27'sinin üçer, 3 kişinin dörder, bir kişinin 5 ve yine bir kişinin 7 erkek kardeşi mirascı olarak yer almaktadır.[22]

[22] Kız/erkek kardeşler içinde 36'sı baba bir erkek kardeş, 37'si baba bir kızkardeş, 6'sı ana bir kız kardeş, 20'si ana bir erkek kardeştir.

6. Kız kardeşi mirasçı olan tereke sahibleri

Toplam 351 kişinin (% 13.14) mirascıları arasında kızkardeşleri vardır. Bu 351 kişiden 238'inin bir, 82 'sinin iki, 18'inin üç, 7 kişinin dört , 4 kişinin beş, birer kişinin de 7 ve 8 mirascı kızkardeşi bulunmaktadır.

7. Diğer mirascısı olan tereke sahibleri

Dede, nine, amca, dayı, hala, teyze, erkek ve kız kardeşlerin çocukları, torunlar ve diğerleri bu grup içinde yer almaktadır. Toplam 291 tereke sahibinin bu grupta yer alan kişilerden mirascısı olup, 199 kişinin birer, 53 kişinin ikişer, 28 kişinin üçer, 8 kişinin dörder, 1 kişinin 5, bir kişinin 7, bir kişinin ise 11 mirascısı bulunmaktadır.

Tereke sahiblerinden 486 kadın kocalarını mirascı, 1242 erkek de karılarını mirascı bırakmıştır. 1242 erkeğin mirascı eş sayısı 1352'dir.

d) Varislerin adedi

2670 terekeden hisse alan 7606 mirascı tesbit edilmiştir. Mirascıların adet olarak dağılımı aşağıda tabloda verilmiştir:

Tabloda görüldüğü üzere; oğul-kız mirascılar, bütün mirascıların % 45'ini meydana getirmektedir. Buna anne karnındaki çocukları eklediğimizde oran daha da yükselecektir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, miras hukuku kaidesi gereği mirascılar içinde en fazla hisseyi oğul-kız aldığından miras bırakan muhallefat sahiblerinin miraslarının büyük çoğunluğu oğul-kız mirascılara intikal etmektedir.

Tablo 3: Varislerin Adedi

Sicil No	Toplam	%
Eş kadın	1352	24.16
Eş erkek	486	24.16
Oğul	1742	22.9
Kız	1693	22.25
Baba	165	2.16
Ana	583	7.66
E. kardeş	524	6.88
K. kardeş	519	6.82
Diğer varis	444	5.83
Haml	98	1.28
Toplam	7606	100

3. Servet Dağılımı

Tereke kayıtları, ölen kişinin gelirini değil, hayatta iken kazandığı menkul ve gayr-ı menkul servetinin toplamını yansıtmaktadır. Her ne kadar refah düzeyinin tesbitinde ölçü gelir dağılımı ise de servet dağılımı da toplumda refah düzeyini yansıtan önemli bir göstergedir. Zira gelir ile servet arasında sıkı bir ilişki vardır. Servetin artması gelire yansıdığı gibi, gelirin artması da yeni servetleri doğurur. Dolayısıyla servet-gelir ilişkisi dönüşümlü bir nitelik taşır. Bilindiği gibi servet iktisadî mal ve hizmetlerin toplamını ya da herhangi bir anda mevcut iktisadî mal stokunu ifade etmektedir. Gelir ise, bu mal ve hizmetlerin belirli bir dönem içerisinde vücuda getirdikleri, sağladıkları net hâsıla ve tüketicilerin ihtiyaçlarını tatmine hasredilen mal ve hizmet akışıdır. Servet ve gelirin temel görevi ihtiyaçların tatminidir. Bu nedenle servet ve gelir refahın kaynağıdır. Gelirin kaynağı ya insanların kendileridir veya sahib oldukları servetlerdir. Servetin kıymetini tayin eden ölçü ise, bu servetlerden elde edilen gelirlerin miktarıdır. Görülüyor ki, servet, kişisel gelir ve refah arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır.[23]

Bu bağlamda fertlerin refah düzeyini yansıtan servetin paylaşımında toplumu oluşturan kişiler arasında aşırı farkların olmaması sosyal refah devletine giden bir yoldur. Osmanlı Devletinde hakim olan iktisadî, ictimaî ve hukukî nizam gereği, uzun vadede aşırı servet terakümüne imkân tanınmamıştır. Zaman zaman vuku bulan müsadere hadiseleri, savaş finansmanına katkıda bulunmak ve vakıf tesis etmek gibi alanlara yapılan harcamalar ile servetin belirli ellerde yoğunlaşarak toplumsal refah düzeyinde aşırı farklılıklar oluşturması önlenmek istenmiştir.

İslâmî ilkeler de servetin yaygınlaştırılmasına katkıda bulunmuştur. Servetin sadece zenginler elinde dolaşan bir güç olmaması için belli seviyeleri aşan servetler üzerinde kırkta bir fakirlerin hakkı olduğu vurgulanmıştır.[24]

Vefat eden kişilerin mal varlıklarının İslâm miras hukuku çerçevesinde mirasçılara aktarılması servetin küçülerek paylaşımını sağlamakta, kaynakların yeniden dağılımına imkân vermektedir. Yine günümüzde inkisam (bölüşüm) politikasının temel amaçlarından biri olan, kişiler arası servet farklarını aşağı çekerek bir ölçüde gelir dağılımını ıslah maksadıyla devletin vergi politikası

[23] Cahit Talas, *Ekonomik Sistemler*, 2. baskı, Ankara 1974, s. 103; Şükrü Baban, *İktisad İlminin Umumi Prensipleri*, İstanbul 1956, s. 34.

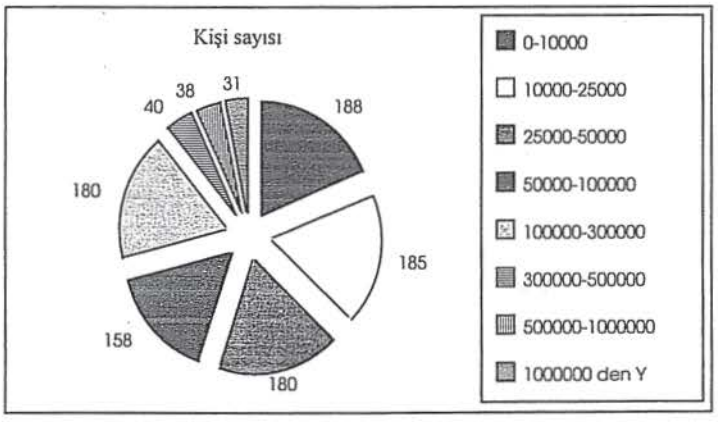
[24] Haşr Suresi, 7; Ahmet Tabakoğlu, *İslam ve Ekonomik Hayat*, Ankara 1987, s. 62-63; Fahri Demir, *İslam Hukukunda Mülkiyet ve Servet Dağılımı*, Ankara 1981, s. 307. İslamda servet dağılımı konusunda geniş bilgi için bkz. Fahri Demir, *a.g.e*, s. 266-304.

tedbirleri arasında yer alan "veraset vergileri"ni[25] andırır bir mahiyette tereke sayımı sonunda alınan resimler ve yapılan kesintilerin de servet terakümünün, dolayısıyla kutuplaşmanın önlenmesinde payı olmuştur.

Bilindiği gibi, "bir ülkede muhtelif gelir gruplarına mensup aileler, piramidi andıran bir manzara oluşturur. Piramidin tabanı düşük gelirlileri, tepesi yüksek gelirlileri temsil eder. Piramidin tabanından tepesine doğru çıkıldıkça gelir seviyesi yükselir ve o seviyelerdeki aile veya fert sayısı azalır. Şu halde bir memlekette gelir ve servet piramidinin tabanı ne kadar geniş ve tepesi ne kadar sivri olursa o ülkede fakir halk kitleleri o kadar kalabalık ve buna mukabil çok zengin kimselerin sayısı az demektir. Diğer bir ifade ile gelir piramidinin tepesi sivrildikçe ve tabanı genişledikçe bir ülkede gelir farkları artmakta, fakirler ile zenginlerin arası açılmaktadır".[26]

Bu genel hüküm çerçevesinde, kişisel bütün mal varlıklarının tereke defterlerine bütünüyle intikal edip etmediği şeklindeki endişemizi bir tarafa bırakarak, vefat eden kişinin sağlığında iken sahib olduğu menkul ve gayr-i menkul mallarının tamamının kaydedildiği varsayımıyla, askeri sınıf dediğimiz muhtelif meslek mensuplarının ve bütün kamu görevlilerinin servet dağılımının ideal olan dağılımdan uzak olduğu gözlenmekte, ancak sert kutuplaşma yer almamaktadır.

***Grafik*: Servet Miktarlarına Göre Tereke Sahibleri**

[25] Geniş bilgi için bkz; Baban, *a.g.e*, 323-324, Vural Savaş, *İktisat Politikasına Giriş*, 2. baskı, İstanbul 1982, s. 260-261.

[26] Baban, *a.g.e*, s. 317.

Bu kısımdan sonra ilgili yerde de belirttiğimiz gibi 1000 kişiye ait defter kayıtlarına göre tahliller yapılacaktır. 1000 kişinin geride bıraktığı servet miktarları esas alınarak askeri sınıfa mensup kimselerin sahib oldukları mal varlıklarının hangi miktarlar arasında yoğunlaştığının tesbiti, bu kesim içerisinde mal ve servet dağılımının kompozisyonu, dolayısıyla bölüşüm oranları ve refah düzeyinin belirlenmesine katkıda bulunacaktır. Bunun yanında, hür ve köle oluş itibariyle menşeleri de dikkate alınarak kadın ve erkeklerin servet oranları belirlenmeye çalışılmıştır.

Listelerin geneli dikkate alındığında servet terakümünün en fazla olduğu miktar 100.000 akçeye kadar olan kısımdır. 1000 kişiden 711 kişinin ferdi mal varlıklarının toplamı 100.000 akçelik bölümde yer almakta olup 9 genel içerisinde % 71.1'lik bir orandadır. % 25.8'i ise 100.000 akçe ile 1.000.000 akçe arası, % 3.1'i ise bir milyondan yukarıda servet sahibi kimselerden meydana gelmektedir. Bir milyondan yukarı servet sahiblerinin tamamı erkektir.

Servet miktarı ile servet sahibinin kadın ve erkek oluşu arasında bir bağ da gözükmekte, servetin miktarı arttıkça kadın sayısı azalmaktadır. Aynı bağ kişinin hür ve köle menşeli oluşu arasında da bulunmaktadır.

4. Genel Servet Yapısı

a) Servetin Bileşimi

Serveti oluşturan mal gruplarının analizi ile askeri sınıf mensuplarının servete yöneliş eğiliminin tesbiti olduğu kadar, ev eşyası, giyecek, mutfak eşyası ve mesken gibi zaruri ihtiyaç sayılması gereken alanlara yapılan olan harcamaların ve serveti oluşturan diğer kalemlerin genel servet içerisindeki payının ne olduğunun belirlenmesi amaçlanmaktadır.

Serveti meydana getiren emtia ve diğer kalemler şunlardır: gayr-ı menkul, nakit, alacak, köleler, binek ve yük hayvanı, ticari emtia, canlı sermaye, ev eşyası, giyecek, zinet eşyası, mutfak eşyası, silah ve silah takımı, at takımı, alet edevat, müteferrik, yazı malzemesi, kitap ve gıda maddesi.

Bin kişiye ait toplam mal varlığı akçe olarak 157.828.448'dir.[27] Bu meblağdan 16.095.343 akçe borçlara, 18.910.783 akçe ise borç dışında diğer masraf ve harcamalara ayrılmıştır. Borçlar % 10.2, toplam gider kalemleri % 11.98'dir. Net bakiye ise % 77.82'dir.

[27] Bu, bizim tesbit ettiğimiz rakamdır. Defterde yazılı yekunların toplamı ise 159.881.140 akçedir.

Serveti oluşturan kalemlerin her birinin mikdarı ve toplam servet içerisindeki oranı şöyledir:

Servetin yoğunluk kazandığı nakit, gayr-ı menkul ve alacak üçlüsü toplam servetin % 67.58'ini meydana getirmektedir. Alacakları ilerde tahsil edilecek nakitler olarak değerlendirdiğimizde toplam servet içerisinde nakde dayalı servetin oranı % 46.38'e ulaşmaktadır. Genel servet içerisinde nakdin bu ağırlıklı durumu, servet sahiblerinin mensup bulundukları sınıfın yapısından kaynaklanmaktadır. Çünkü bu yüzyılda her ne kadar bozulmalar görülse defiilen askerlik yapan kişilerin iş ve zenaat hayatına atılmalarına kanuni engel bulunmakta idi. Gayr-ı menkul dışında ciddî bir yatırımın da görülmemesi dönemin sosyal ve ekonomik yapısıyla alakalı olarak en güvenilir yatırım aracı olarak nakid parayı tercih ettikleri görülmektedir.

Tablo 4: **Serveti Oluşturan Kalemler**

Genel Servet	157.828.448 Akçe	% 100
Gayr-ı menkul	33. 461. 939	% 21.20
Nakit	57. 543. 275	% 36.45
Alacak	15. 678. 741	% 9.93
Köleler	4. 359. 860	% 2.76
Binek ve yük hayvanı	1. 440. 333	% 0.91
Ticarî emti'a	9. 893. 385	% 6.26
Canlı sermaye	208. 850	% 0.13
Ev eşyâsı	7. 146. 714	% 4.52
Giyecek	11. 504. 120	% 7.28
Kumaş	2. 329. 043	% 1.47
Zinet eşyası ve lüks mallar	3. 966. 753	% 2.51
Mutfak eşyası	2. 514. 791	% 1.59
Silah ve silah takımı	2.379. 463	% 1.50
At takımı	2. 314. 208	% 1.46
Alet edevât ve müteferrik eşya	1. 118. 393	% 0.70
Yazı malzemesi	97. 652	% 0.06
Kitap	1. 755. 489	% 1.11
Gıda maddesi	115. 439	% 0.07

Bursa ile karşılaştırdığımızda şehirde yaşayan kişilerin nakde dayalı servet toplamının oranı hemen hemen yarıya inmektedir: % 19.78. Alacaklarda ise durum tamamen aksi istikamette gelişmiştir. Alacakların miras kalemleri arasın-

daki oranı % 23.16'dır. Bursa'nın köylerine baktığımızda zirai ekonominin Osmanlı köylerindeki etkin özelliği yansımaktadır. Köylülerde genel servet içerisinde nakdin oranı % 6.58, alacakların oranı ise % 2.41.[28]

Bu farklılığın temel nedeni Bursa ile ilgili yapılan çalışmanın ekonomik faaliyetlerin bizatihi içerisinde bulunan halk kesiminin 1490-1500 yıllarını kapsayan terekelerine ait olmasında aranabilir. Gerek dönemin sosyo-ekonomik açıdan istikrarlı yapısı, gerekse Bursa'nın gelişmiş ticaret ve sanayisi paranın âtıl kalmasını önlemekte, ya direkt işletilmekte veya yatırım sahiblerine kredi açılmakta, dolayısıyla kredi hacminin yükselmesine katkı sağlamaktadır. 17. yüzyıl askeri kassam defterleri ölçeğinde incelediğimiz tereke sahibleri ise, fiili asker olanların kanunen iş hayatından uzak olmaları sebebiyle âtıl kaynaklarını ticari ve sınai faaliyetlere bizatihi girerek işletemeyen ve dönemin içinde bulunduğu istikrarsızlık ortamı nedeniyle de bu kaynaklarını piyasaya süremeyen kesimi oluşturmaktadır.

b) Kadınların serveti̇nin oluşum tarzı

1. İslâm hukukunda kadının mülkiyet hakkı, karı-koca mal ayrılığı esası

İslâm hukukunda reşit ve mümeyyiz bir kadın malları üzerinde her türlü tasarrufda bulunabilir. Evlendikten sonra da malları üzerinde tasarruf hakkı devam eder. Evlenme, kadının bu ehliyeti üzerinde hiç bir değişiklik meydana getirmez. Kadının hukuki muamelelerine kocanın her hangi bir suretle karışmak ve engel olmak hakkı yoktur. Kadın dilerse sahib olduğu malları kendi idare eder, dilerse bir yakınını vekil tayin eder. Bu vekil kocası olabileceği gibi bir başkası da olabilir. Kadına malları hususunda tanınan bu serbesti, kocanın her zaman kullanabileceği talak (boşama) hakkının neticelerine karşı korumak amacına yöneliktir. Boşanmanın vukuundan sonra kadının zor durumda kalmasının önlenmesi için sahib olduğu mallar üzerinde mutlak tasarruf yetkisi tanınmıştır. Bu nedenle, İslam hukukunda eşler arasında tam bir mal ayrılığı esası vardır. Kocanın talak yetkisine mukabil, kadın da kendisinin bizatihi sahib olduğu mâmeleki üzerinde istediği gibi tasarruf yetkisini haizdir. İslam hukukunun bu konuda kadına tanıdığı serbesti bir çok modern kanunlarda mevcut değildir. Osmanlılar da bu kuralı aynen ve titizlikle uygulamış ve kadınlar mallarını serbestçe mülk ve tasarrufları altında bulundurmuşlardır.[29]

[28] Özdeğer, *a.g.e* , s. 120-121.

[29] Hayreddin Karaman; *Mukayeseli İslâm Hukuku, I-II*, İstanbul 1982 c. 1, s. 288., Halil Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme* s. 192-194; M. Akif Aydın; *İslam-Osmanlı Aile Hukuku* İstanbul 1985, s. 107-108; Joseph Schacht, *İslâm Hukukuna Giriş* (Tercüme Mehmet Dağ, Abdülkadir Şener), Ankara 1986, s. 173; Göçek, *a. g. tez* ,s. 210, R. Jennings, "Woman in early 17th century Ottoman Kayseri", *JESHO* 18 (1975), s. 101-102'den aktaran Ortaylı,

2. Kadınlara ait terekeler ve servet yapıları

Teoride vaz edilen prensiplerin Osmanlı pratiğinde aynen tatbik edilmesi sonucu tereke defterlerinde vefat eden kadınların geride bıraktıkları miraslarıyla alakalı pek çok kayıt bulunmaktadır. Erkeklerin terekelerindeki câri usûl aynen kadınların terekelerinde de uygulanmış ve bu usul çerçevesinde listeler tanzim edilmiştir. Kadınların servetlerini oluşturan mal envanterleri kendi aralarında gruplara ayrılarak servetin terekküb tarzı belirlenmeye çalışılmıştır.

257 kadının mal varlıklarının terekküb tarzı incelenmiştir. Mal varlıklarının toplamı 17.200.651 akçedir. (Defter toplamlarına göre ise 17.571.864 akçedir.) Kadınların servetleri içerisinde en yüksek oran gayr-ı menkule aittir (%23.1)

Diğer mal varlıklarının oranı ise şöyledir; Nakit % 15.5, ev eşyası % 15.4, zinet eşyası % 15.3, giyecek % 13.1, alacak % 8, köleler % 3.7, mutfak eşyası % 3.5.

Kadınların servet yapılarında dikkati çeken bazı hususlara rastlanılmaktadır. Mesela, 1000 kişinin genel servet toplamı içerisinde zinet eşyası ve lüks malların payı % 2.51'dir. Kadınlarda ise bu oran % 15.3'e yükselmiştir. Yine genel servet içerisinde nakit toplamının oranı % 36 iken, bu oran kadınlarda daha düşük seviyede kalmıştır: % 15. Giyeceğe ayrılan pay genelde % 7 iken, kadınlarda % 13.1'e yükselmiştir. Genel servet içerisinde borçlara ayrılan oran % 10 iken bu oran kadınlarda % 3.7'dir. Diğer harcama kalemlerine ayrılan oran genelde % 11.9 iken, kadınlarda % 14.6'dır. Varislere veya beytülmale kalan net bakiye genel içerisinde % 77 iken, bu oran kadınlarda % 81 düzeylerindedir.

5. Serveti Oluşturan Mal Gruplarının Analizi

Tereke listelerinde askeri sınıf mensupu kimselerin hayatta iken sahib oldukları mal varlıklarının ayrıntılı dökümünün verilmesi ve ayrıca bunların zamanın geçer bahası ile kıymetlendirilmiş olması dolayısıyla, bu zümrenin ne tür bir servet elde etme yönelişinin içerisinde bulunduklarını tesbit yanında, menkul ve gayr-ı menkule dayalı mal varlıklarının çok zengin muhtevası hususunda da geniş bilgi elde ediyoruz.

"Evlilik ilişkileri", s. 37. Diğer hukuk sistemlerinde karı-koca mal rejimi için bkz. Muammer Aksoy, *Mukayeseli Hukuk Açısından Karı-Koca Mal Rejimi ve Miras Hukuku ile Bağı*, Ankara, 1964.

Vefatlarını müteakip tereke defterlerine tek tek kaydedilen bu çok zengin muhtevaya sahib malları belirli başlıklar altında ele aldık. Tereke listelerinde bulunan malları genel bir tanımlama ile iki başlık altında inceliyoruz:

a) Gayr-ı menkul mallar

b) Menkul mallar

Gayr-ı menkul mallar, her türlü taşınmazı içine almaktadır. Menkul mallar, tereke listelerinde asıl teferruatlı olarak verilen malları oluşturmaktadır. Nakit, alacak, ticari ve kullanım amaçlı hayvanları ve köleleri de bu kısım içerisinde mütalaa ediyoruz. Köleler hususunda tereke mallarının dökümünün yapıldığı yerde fazla bir bilgi verilmemekle beraber, diğer kayıtlarda geniş bilgi bulunması ve diğer mallara göre farklı bir konumu olması itibariyle ayrıntılı olarak incelenecektir.[30]

Serveti oluşturan mal grupları arasında askeri sınıfa dahil zümrelerin çok yönlü faaliyetlerinin bir ifadesi de olan muhtelif taşınmaz mallar bulunmaktadır. Taşınmaz mallar toplam servet içinde önemli bir paya sahib olup, % 20.69 oranındadır.

a) Gayr-ı menkul çeşitleri

Tesbit ettiğimiz ve nev, adet ve değerlerini ayrıntılı olarak ele aldığımız gayr-ı menkuller şunlardır; Menzil (ev) , Oda/hücre, Yahudihane, Dükkan, Fırın, Hamam, Mahzen, Kahvehane, Arsa, Bahçe, Bağ, Çiftlik, Değirmen, Yalı, Karlık, Han, Meyhane, Yağhâne, Ağıl damı, Tarla.

Tetkik ettiğimiz 1000 kişi içinde, 303 kişiye ait gayr-ı menkule dayalı mal varlıklarını inceledik. Listelerde bulunan bazı gayr-ı menkullerde kesin rakamlar verilmediğinden değerlendirme dışı tutulmuştur.[31]

Gayr-ı menkule dayalı mal varlıkları içinde gerek kişi başına düşen mikdar, gerekse akçe nevinden değerleri bakımından en yoğun ve en fazla nakdî

[30] Menkul ve gayr-ı menkulun neyi kapsayıp neyi kapsamadığı konusunda İslâm hukukçuları arasında görüş farklılığı bulunmaktadır. Bizim metinde yaptığımız ayrım bir bakıma *Mecelle*'nin yaptığı ayrımdır. Örf ve günümüz hukuku da aynı görüştedir. Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi* , Ankara 1988, s. 140; Ö. N. Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, I-VIII, İstanbul 1985, c. 6 s. 197; *Mecelle*'nin tarifi şöyledir: "Madde 128: Menkul: bir mahalden mahall-i âhara nakli mümkün olan şeydir ki nukûd ve urûza ve hayvanâta ve mekîlâta ve mevzûnâta şâmil olur. Madde 129: Gayr-ı menkul: akar denilen hâne ve arâzi misillü mahall-i âhara nakli mümkün olmayan şeydir. *Mecelle*, s. 41.

[31] Bazılarının fiyatları verilmemiş, bazılarında ise bir kaç değişik gayr-ı menkul tek fiyat altında ele alınmış bunlara tahmini fiyatlar verilerek değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

toplama sahib gayr-ı menkul cinsini menziller (ev) oluşturmaktadır. 300 kişiden 277'sinin menzili olup, 26.976.205 akçelik toplam tutar ile gayr-ı menkuller içinde % 80.9'luk paya sahibtir. Buna net rakamlarını veremediğimizden dolayı değerlendirme dışı bıraktıklarımızı da ilave edersek % 90 oranına yaklaşan bir paya sahib olduğunu söyleyebiliriz. 26 kişinin ise sahib oldukları gayr-ı menkuller arasında menzil bulunmamaktadır. Kayıtlarda evlerin nerede oldukları, oda sayısı, tek ve çok katlı, mülk, vakıf ve mukataa durumlarını açıklayan ibareleri de bulmak mümkündür.

Askeri zümre içerisinde dükkan sahibi ilmiye mensubu kimseler olduğu gibi, fiilen askerlikle iştigalleri lazım gelen çavuş, racil, beşe, kapucu gibi kişiler de bulunmaktadır. Bu tesbit, fiili askerlik vazifeleri olan askerîlerin ticaretle olan alakalarını belirtmektedir. Dükkan sahibi 13 kişi tesbit edilmiştir. Dükkanların toplam tutarı 916.180 akçedir. Gayr-ı menkuller içerisinde oranı ise % 2.74'dür.

İncelediğimiz 1000 kişi içerisinde sadece 2/90-a'da kayıtlı Bekir Efendi'nin miras olarak bıraktığı tek kahvehane kaydını tesbit ettik. Bekir Efendi'nin, kahvehanesi 70.000 akçe değerindedir. Terekesinde çiftlik kaydı bulunan 18 kişi olup, bunların sahib oldukları çiftliklerin toplam değeri 912.000 akçe gayr-ı menkuller içerisinde % 2.73 oranındadır. Çiftlik sahiblerinin beğ, paşa, ağa, efendi gibi statü bakımından üst seviyede kişiler oldukları gözlemlenmektedir.

2 kişinin yalısı bulunmaktadır. 4/20-b'de kadı olarak kayıtlı Mustafa Efendi'nin 480.000 akçelik gayr-ı menkulu içerisinde 200.000 akçe değerinde yalısı, 4/53-b'de kayıtlı İmam-ı Sultanî Yusuf Efendi'nin 2.010.400 akçelik gayr-ı menkulu içinde 24.400 akçe değerinde yalısı yer almaktadır. Yalı sahiblerinin her ikisinin de zengin kimseler oldukları görülmektedir. Yine her ikisi de ilmiye mensubudur.

Gerek yol üzerinde ve gerek şehir merkezinde yolcu, misafir ve yabancıların konaklamalarına ve ikametlerine mahsus yahut tüccar ve esnafın ticari faaliyetlerini yürüttükleri ve ticaret mallarını muhafaza ettikleri büyük binalara han denilmektedir. Her han bir tür malın tekelini elinde bulundurduğundan değişik adlarla anılmıştır. Hanlar ticari faaliyetlerin yürütüldüğü mekânlar olmakla birlikte tüccarların barınmalarına da imkân tanımaktadır. Askeri zümre mensupları içerisinde bekâr olanların, ulufelerini almak için İstanbul'a gelenlerin, muayyen vazifelerle ve icabında hükümdarın hizmetinde bulunmak için İstanbul'da kalanların değişik hanları ikamet mahalleri olarak kullandıkları da görülmektedir.[32] Listelerimizde sadece bir kişiye ait tesbit ettiğimiz han 4/53-

[32] Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, s. 570; Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, I-II*,

b'de kayıtlı İmam-ı Sultanî Yusuf Efendi'nin mirası arasında bulunmaktadır ve 284.000 akçe değerindedir.

100.000 akçe değerindeki meyhane 5/196-b'de kayıtlı askeri sınıfa mensubiyetini açıklayıcı herhangi bir bilgi sahibi olmadığımız Kiyaki Veled-i Duka adlı bir zimmiye aittir. Yerinin Kumkapı harici olduğu belirtilmiştir. Gayr-ı menkuller içerisinde tesbit edilen tek meyhane, görüldüğü gibi bir zimmînin terekesi içerisinde yer almaktadır. Cins, mikdar ve değerlerini ayrı ayrı tesbit imkânımız olan bu gayr-ı menkuller dışında net olarak ifade edilmemesi sebebi ile buraya alamadığımız gayr-ı menkuller de vardır.

Görüldüğü üzre askeri zümre mensuplarının gayr-ı menkul nev'inden servetlerini meydana getiren mal gruplarının çeşitliliği dikkat çekicidir. Bu çeşitliliğin sebepleri arasında devrin iktisadî, içtimaî ve idarî yapısında meydana gelen değişmeler vardır. Bu değişmenin neticesi olarak askerî sınıf mensubu kişilerin gayr-ı menkullerini, kurulan işletmelerle geçimlerini sağlamak, para kazanmak gibi fiili askerlik vazifesi olanların yapmasının yasak olmasına rağmen gayelerle teşekkül etmiş üniteler olarak değerlendirmek mümkündür.

b) Menkul Mallar

Tereke içerisinde kaydedilen menkul malları şu şekilde tasnif etmek mümkündür: nakit, alacak, ev eşyası, giyecek, ticari mallar, mutfak eşyası, ziynet eşyası ve lüks tüketim malları, kumaş, silah ve silah takımı, at takımı, binek ve yük hayvanı ve diğer büyük ve küçükbaş hayvanlar, alet edevat, müteferrik mallar, yazı malzemesi, kitap ve gıda maddesi.

Böyle bir tasnifin tereke defterlerinde bulunan malları tamamen kapsadığı söylenemez. Bununla birlikte tereke mallarının çoğunu kapsayıcı bir yapısı bulunmaktadır. Menkul mallar içerisinde alacak ve kitaplar üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulacak, diğer gruplar ise özet bir şekilde ele alınacaktır.

ba) Alacaklar

Mal grupları içerisinde muhtelif suretlerde teşekkül eden alacaklar bulunmaktadır. Alacaklar genel servet içerisinde %9.93'lük paya sahibtir. Alacakların

İstanbul 1979, c. 2, s. 223-224; Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, c. 2, s. 185; Mehmed Zillioğlu Evliya Çelebi, *Seyahatname* (sadeleştiren: Tevfik Temelkuran, Necati Aktaş), İstanbul 1986, c. 1-2, s. 366; Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul* (çev. Mehmed Ali Kılıçbay-Enver Özcan), Ankara 1986, c. 2, s. 89; Sertoğlu, *a.g.e*, s. 174-175.

analizi ile askeri sınıf mensuplarının kredi münasebetleri, yönelişleri, gayr-ı müslim ve kadınların payının tesbiti amaçlanmaktadır.

Alacakların dayanakları ve nevileri

Alacak kaynaklarını muhtelif gruplara ayırdık:

1. Ödünç olarak verilenler/karzlar,
2. Mal karşılığı alacaklar,
3. Kaynağı belirtilmeyen alacaklar.

Esnaf üzerinde ödünç, mal veya diğer bir şekilde olan alacaklar ise ayrı bir kategoride ele alınmış ve bu dört grup kendi içerisinde müslim-gayr-ı müslim ayrımına tabi tutulmuştur.

Diğer bir ayrım, alacak kaynaklarının cinsiyet yönünden ayrımıdır. Erkek, kadın ve belirtilmeyenler olmak üzere üç grup altında alacakların kadın ve erkeklerdeki payı tesbit edilmiştir. Yine erkek ve kadınlar da kendi içlerinde müslim-gayr-ı müslim olarak alt gruplara ayrılmıştır.

Kadınlara kocalarının ödemekle yükümlü olması nedeniyle kadın terekelerinde alacak olarak kayıtlı bulunan mehirler de alacak kaynaklarından birini oluşturması nedeniyle ele alınmıştır.[33]

Toplam tereke sahibleri içerisinde 187 (% 18.7) kişinin terekesinde alacakları bulunmaktadır. Bunların 163'ü (% 87) erkek, 24'ü (% 13) kadındır. Mehir alacağı bulunan kadınların sayısı ise 131'dir. Hem mehir hem de diğer alacakları olan kadınların sayısı 12, sadece mehir alacağı olan kadınların sayısı ise 120'dir.

Karz olarak verilen alacakların mikdarı 201.957.5 akçedir. Bunun 66.717.5 akçesi müslüman kimselerde (% 33) , 135.240 akçesi gayr-ı müslimler üzerinde bulunmaktadır (% 67) .

Her hangi bir mal karşılığı alacakların akçe olarak miktarı 1.878.562'dir. Bu mikdarın 1.842.062 akçesi (% 98) müslimlerden, 36500 akçesi (% 2) gayr-ı müslimlerden olan alacakları meydana getirmektedir.

Karz ve emtia grupu içerisinde mütalaa edilmeyen, sadece alacak olarak kayıtlı olup bizim de "kaynağı belirtilmeyen" başlığı altında ele aldığımız alacak miktarı 12.396.520 akçedir. Bu tip alacak içinde müslüman olanlardan

[33] Bu şekilde alacak olarak kalan mehirlere mehr-i müeccel, yani tecil edilmiş mehir denmektedir.

alacakların mikdarı 10.126.493 akçedir (% 81.69) . Gayr-ı müslimlerden alacakların mikdarı ise 2.270.027 akçedir (% 18.31) .

Karz, emtia ve türü belirtilmeyen alacakların esnaf kesimi üzerinde olan miktarı 743.447 akçedir. Bunun 530.302 akçesi müslim esnafdan (% 71.33) , 213.145 akçesi (% 28.67) gayr-ı müslim esnafdan alacağı oluşturmaktadır. Esnaf üzerindeki alacakları kredi maksatlı verilen nakit (karz) olarak değerlendirmek mümkündür.

Alacak kaynaklarını cinsiyet yönünden ayırdığımızda erkekler üzerinde olan alacak mikdarı 13.284.596 akçedir ve mehir dışında bütün alacakların % 91.7'sini teşkil etmektedir. Kadınlar üzerinde olan alacak mikdarı ise 578.735 akçe olup % 4 oranındadır. Cinsiyeti belirtilmeyen borçlular üzerinde bulunan alacak miktarı ise 417.708 akçedir.

Erkekler içinde müslüman erkeklerden alacak miktarı 11.083.279 akçedir. (% 82) , gayr-ı müslimlerden ise 2.397.317 akçedir (% 18) . Kadınlar arasında müslüman kadınlardan alacak mikdarı 537.635 akçe (% 93) , gayr-ı müslim kadınlar üzerinde olan alacak mikdarı ise 41.100 akçedir (% 7) . Gayr-ı müslimler üzerinde bulunan alacakların toplamı 2.438.417 akçe olup, bütün alacaklar içerisindeki yeri % 16.84 oranındadır. Kocalarının ödemekle yükümlü olduğu ve kadınlarda alacak olarak kaydedilen mehir toplamı 1.263.845 akçedir.

Alacaklar içerisinde karz ve kaynağı belirtilmeyen alacakları kredi amacıyla verilen nakitler olarak kabul ettiğimizde böyle bir varsayımla alacakların 12.598.477 akçesini açılan kredi karşılıkları teşkil etmektedir. Bu rakam bütün alacakların % 80.35'ini meydana getirmektedir.[34] Bu durumda müslüman kimseler üzerinde kredi olarak verilen alacak mikdarı 10.193.210 akçe (% 65) , gayr-ı müslimler üzerindeki kredi karşılıkları ise 2.405.267 akçedir (% 15) .

Alacakların analizinden askeri sınıf mensuplarının kredi kaynaklarını müslüman kesimin oluşturduğu anlaşılmaktadır. Gayr-ı müslimlerle bu yönde olan münasebetleri çok daha sınırlı gözükmektedir. Kesin tesbit edilen mal karşılığı alacak oranlarına baktığımızda, vadeli satışı müslümanların kendi aralarında yaptıkları görülmektedir (% 98) . Gayr-ı müslimlerle olan vadeli satış çok cüzi oranda kalmıştır (% 2) .

[34] Kaynağı belirtilmeyen alacaklar karz karşılığı olabileceği gibi bir mal karşılığı veya farklı bir şekilde borçlu kişinin zimmetine geçen alacakların olması da mümkündür. Ancak karz, dolayısıyla kredi olarak verilen nakit karşılıkları olması ihtimali daha yüksektir.

Alacak kaynaklarının kesin olarak belirtilmemesi nedeniyle mutlak bir sonuç çıkarılamasa da bu bilgiler dikkate alınmak kaydıyla şu söylenebilir: müslüman kesim elinde bulunan nakdi değerlendirme amacıyla kredi açtığı kimseler arasında müslim, gayr-ı müslim farkı kesin olarak gözetmemekde, gerektiğinde gayr-ı müslimlerle kredi ilişkilerinde bulunmaktadır. Vadeli alışverişlerde ise daha net bir seçicilik gözükmektedir; müslüman kesim bu tür satışlarını yaparken müslümanlar lehine bir ayrım yapmaktadır veya gayr-ı müslim kesim müslüman kesimden vadeli olarak mal satın almamaktadır.

Diğer bir bakış açısı ise, müslüman kesimin gayr-ı müslim kesime nazaran daha yoğun bir iktisadî faaliyet içerisinde olduğudur. Yoğunluğun derecesi para ve mal piyasasına yansımıştır. Dolayısıyla iktisadî faaliyetlerin Hristiyan ekalliyetler tarafından yürütüldüğü iddiası geçersiz kalmaktadır.[35]

bb) Kitaplar

Osmanlı Devleti'ne başkentlik yapan İstanbul, siyasî ve iktisadî açıdan olduğu kadar kültürel açıdan da dünyanın belli başlı merkezlerinden biri olmuştur. Çok sayıda ilim ve kültür merkeziyle yoğun bir entellektüel ortam vücut bulmuştur. Bu nedenle Osmanlı ulemasının olduğu kadar meslek olarak ilmiye mensupları dışındaki kesim de az çok bu faaliyetlerin içinde bulunmuştur. Dolayısıyla tereke listelerinde vefat edenlerin geride bıraktıkları mirasları içerisinde emtia kalemlerinden birisini de kitaplar oluşturmaktadır

bba) Kitap bulunan terekeler

Toplam 240 kişinin terekesinde kitap bulunmaktadır. Bunlardan bir kişinin kitapları mevkuf olması sebebi ile değerleri yazılmadığından aşağıda vereceğimiz rakamlara dahil değildir.

Terekesinde kitap bulunanların 31'i kadın, 208'i erkektir. Kadınlar; kitap sahiblerinin % 13'ünü, erkekler ise % 87'sini meydana getirmektedir. İncelediğimiz 1000 kişi içinde kitap sahibi olanların oranı %24' dür. Bu rakam bize 17 asırda askeri sınıfı oluşturan kesimin 1/4'ünün kitapla ilgilendiklerini ifade eder. Erkeklerin oranı % 20.8, kadınların oranı % 3.1'dir. Sadece erkekler içerisinde kitap sahibi erkeklerin oranı % 28, sadece kadınlar içinde kitap sahibi kadınların oranı ise % 12'dir.

[35] Geniş bilgi için bkz. Kurtkan, *Malî Sosyoloji*, s.108-113. Aksi görüş için bkz. Stefanos Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye* (Çev. Babür Kuzucu), 3. baskı, İstanbul 1980, s. 292-294; Beşir Hamitoğulları, *Çağdaş İktisadi Sistemler*, 4. baskı, Ankara 1986, s. 769.

bbb) Kitapların terekelerdeki payı

Terekelerde bulunan kitapların toplam değeri 1.755.489 akçedir. Kitap sahiblerinin terekelerinin toplamı ise 74.636.726 akçedir. Kitapların toplam servet içerisindeki yeri % 2.35'dir.

Terekelerinde kitap bulunan kişilerin toplam servetleri 1000 kişinin toplam mal varlığının % 47'sini oluşturmaktadır. Kişi sayısı bakımından genelin % 24'ünü meydana getiren kitap sahiblerinin, mal varlığı olarak genelin % 47' sini meydana getirmesi, kitapla meşgul olan kesimin diğerlerine göre daha zengin olduğunu gösterir veya diğer bir ifade ile zengin kesim daha ziyade kitapla ilgilenmektedir. Zengin kesimin kitapla olan alakalarını ya ilmî faaliyetlerin bizatihi içinde bulundukları veya ilmî faaliyet anlamında olmasa bile evlerinde kitap bulundurdukları şeklinde yorumlayabiliriz.

Kitap sahibi 31 kadının toplam servetleri 4.439.849 akçedir. Bu meblağ içinde bulunan kitapların değeri ise 51.368 akçedir (% 1.15) . Erkeklerde bu oranlar ise şöyledir: kitap sahibi 208 erkeğin toplam servetleri 70.196.877 akçe, kitaplarının tutarı ise 1.704.121 akçedir (% 2.42) .

Toplam kitap değerine göre (1.755.489 akçe) erkeklerin kitapları % 97, kadınların kitapları % 3 oranındadır. Erkeklere göre kadınların sahib oldukları kitapların toplam değerleri servetleri içinde daha az bir oranda bulunmaktadır. Kitap sahibi erkeklerde kitapların servete göre oranı % 2.4 iken, kadınlarda bu oran % 1'e düşmektedir. Bu oranın düşüklüğünün sebebi ise erkekler arasında meslekleri gereği daima kitapla iştigalleri gereken kadı, imam, hatib v.b. kişilerin olmasıdır. Yani kitap sahibleri içinde ilmiye mensupu kişilerin varlığı bu oranı erkekler lehine yükseltmektedir.

Terekelerde bulunan kitaplar, her ne kadar tereke sahiblerinin ilimle olan alakalarına delalet ederse de en azından okuma bildiğine- ölenlerin kendilerine anne veya babalarından veya başka bir yolla miras kalmış olması da muhtemeldir.

bc) Nakid

Diğer menkul mallar içinde nakidin önemli bir yeri bulunmaktadır. Nakid askeri zümre mensuplarının en fazla ilgi gösterdikleri yatırım alanı olarak gözükmektedir. İncelemeye tabi 1000 kişinin bütün servetleri içerisinde % 36.45 oranındadır. Bir takım nedenlerle tasnif dışı tuttuğumuz bazı üst düzey servet gruplarına mensup kişilerin nakitleri de gözönünde tutularak değerlendirildiğinde bu oran daha da yükselecektir. Daha önce değindiğimiz gibi 1490

ve 1500 yıllarını kapsayan Bursa'ya ait iki tereke defterindeki verilerde ise nakit, umumi miras içerisinde şehir halkında % 19.78, Bursaya ait diğer bir defterdeki veriye göre bu oran köylerde % 6.58'e kadar gerilemektedir.[36]

Terekesi içerisinde nakit bulunan kişi sayısı 498'dir. Bunun 20'si kendisine intikal eden hisse sahibleri olup, bu hisseler nakit içerisinde değerlendirilmiştir. Hisse sahibleri dışında sırf nakdi olan tereke sahiblerinin bütün tereke sahiblerine oranı % 47.8'dir.

Tereke listelerinde nakitler umumiyetle akçe olarak ifade edilmektedir. Bazen akçe dışındaki para birimleriyle verildiğinde bunun akçe ile olan karşılığı da yazılmaktadır. Defterlerde en çok geçen paralar; riyal ve esedi guruş, sikke-i hasene, yaldız altını/frengi, efrenci altınıdır. Yaldız altını defterlere daha az yansımıştır. Bunların dışında, osmâni, pâre-i mısır, zolata, şâhi, sümün, peniz, babka, engürüs altını gibi yerli ve yabancı paralar da terekeler arasında çıkmaktadır.

Tablo 5: **Câri Para Cinsleri**

Gümüş Paralar	*Altın Paralar*	*Yerli Paralar*	*Yabancı Paralar*
Osmanî	Sikke-i Hasene/Şerifi	Osmanî	Sümün: Fransız Parası
Şahî	Yaldız Altını/Frengi, Efrenci	Şahî	Zolata: Leh Parası
Pare-i Mısır	Engürüs Altını	Pare-i Mısır	Babka: Leh Parası
Riyal ve Esedi Guruş		Bakır Mangır	Rub': Leh Parası
Zolata		Peniz	Yaldız/Filori, Efrenci; Venedik Parası
Rub		Sikke-i Hasene/Şerifi	Engürüs: Macar Parası
Babka			Esedi: Felemenk/Hollanda Parası
Sümün			Riyal: İspanya Parası
Peniz			

Tereke listelerine yansıyan yoğunluğun, piyasada tedavül eden paraların azlığı veya çokluğuna işaret ettiğini kabul ettiğimiz takdirde, 1072/1661-1662'ye kadar sikke-i hasene (altın) ın piyasada daha fazla câri olduğu gözlenirken, 1070-1077/1659-1667 yılları arasında sikke-i hasene ile birlikte yalduz

[36] Özdeğer; *a.g.e.*, s. 120-121.

altununun, 1077, 1078, 1079/1666-1669 yılları arasında ise şerifi ve yalduz altunun en fazla cari iki altın para olduğu görülmektedir.

İncelediğimiz dönemde câri para cinsleri ve bunların yerli ve yabancı para oluşlarına göre ayrımı aşağıda tabloda görüldüğü üzeredir:

Terekeleri içerisinde en yüksek düzeyde nakit çıkan gruplar; kethudalar (% 52.01) , raciller (% 45.93) ve beşeler (% 36.17) dir. Kadınların servetleri içerisinde nakdin oranı ise % 15.58'dir.

bd) Ticari emtia

Tereke sahibleri içerisinde 149 kişinin bıraktığı tereke arasında ticari amaçlı olarak muhafaza edilen malları bulunmaktadır. Temelde bilfiil askerlik vazifeleri olan kişilerin ticaret, sanat ve ziraat gibi sivil hayata ilişkin faaliyet alanlarına girmeleri yasak iken, 16. asrın ikinci yarısından itibaren askerilerin bu alanlarda faaliyetleri görülmeye başlanmıştır. Tereke kayıtlarında dükkan ve mahzende bulunan mallar gibi açıkça ticari amaçlı mallar olduğu kaydedilenlerin yanında, herhangi bir kullanım eşyası gibi kaydedilenler de bulunmaktadır. Bu gibi malların ticari olduklarını aynı cins mal grubundan çok sayıda bulunması ile tesbit ediyoruz. (toplarca bez ve kumaş, yüzlerce dülbent örtüsü v.s)

Terekeler içerisinde bulunan ticari mallar toplam miras içerisinde % 6.26 oranındadır.

Bu oranlar gruplara göre şöyle bir dağılım göstermektedir: Gruplar içerisinde terekesinde en yüksek oranda ticari mal bulunanlar beşe'lerdir. 138 mevcudu bulunan beşe'lerin toplam terekelerinin % 15.45'ini ticari amaçlı mallar oluşturmaktadır. Raciller % 11.73, solaklar 12.93, kapıcılar 7.88, çavuşlar 4.26. Kadı, imam, hatib, kâtib gibi ilmiye mensupları içerisinde sadece hatiblerde % 1.27 oranında ticari malın varlığını tesbit ediyoruz. Bu verilerden de anlaşıldığı gibi artık bilfiil askerlik yapan kesim de ticari faaliyet alanlarına girerek kendi mer'i kanunlarının dışına çıkmaktadırlar.

be) Köleler

Tereke defterlerinde askerî sınıf mensuplarının mirasları arasında köle ve cariyeler bulunduğu gibi, ayni sicillerde köle ve cariyelere ilişkin muameleleri ihtiva eden muhtelif kayıtlara da rastlıyoruz. Bu kayıtlar, kölelerin içtimaî ve iktisadî hayatta mevki ve rollerini, fiyatlarını, askerî hizmetlerde, aile içinde ve ticarî hayatta vb. kendilerinden faydalanma biçimlerini, sahibleri ile olan

ilişkilerini, menşe'lerine ilişkin ipuçlarını, hukukî durumlarını, köleliğin sona ermesi için mevcut imkânlar ve azadlı kölelerin cemiyet içinde mevkii gibi önemli konularda bilgi vermektedir.

Köleler serveti oluşturan kalemler içerisinde % 2.76 oranındadır. Önemli bir ağırlığı olmamaka birlikte sosyal ve iktisadî hayatın bir parçası olarak kayıtlara yansımış görünmektedir. Terekelerin 1/4'ünde köle ve cariyelerin bulunması, toplumda esir emeğine olan ilginin ve bir ticarî meta' ve bir yatırım aracı olarak toplum düzeyinde önemli ölçüde kabul gördüğünün işareti sayılmalıdır.

Osmanlılar çağlarının anlayışına ters düşmediği için köleliğe karşı bir tepki göstermemiş, gerek toplum hayatında gerekse özel hayatta esaret usulünden faydalanmış, özellikle kuruluş ve büyüme döneminde savaş esirlerini köleleştirerek istifade yoluna gitmişlerdir.[37] Esir ticaretinin ekonomik hayatta önemli bir yeri vardı. İstanbul'da olduğu gibi Kırım'da, Kefe'den Sırbistan'a, Anadolu ve Arap şehirlerine kadar küçük büyük taşra şehirlerinde esir pazarları bulunmakta idi.[38] En önemi merkezleri ise Belgrad, Bağdad, Şam, Erzurum, Kahire, Medine, Halep ve Sofya idi. İstanbul ise esir ticaretinin en hareketli olduğu bir merkezdi. Bu pazarlarda yapılan alışverişten devlete bir hisse ayrılmakta olup, bu hissenin miktarı muhtelif kanun metinlerinde yer ve zamana göre ayarlandığı görülmektedir.[39] İstanbul'da esir ticaretiyle meşgul olan kişiler tesbit edilerek bunların suistimallerini önlemek için birbirine kefil yapılmış ve *"fesad ile müttehem olanlar ihrac olunup salah ü diyaneti ve nev'an gınası ihbar olunan ricalden"* olmalarına dikkat edilmiştir.[40] Esir pazarlarının düzeni, alışverişin normal şekilde yürütülmesi ve devlet hissesinin tahsili görevi esirciler emini unvanını taşıyan bir görevli tarafından yürütülmekte idi.[41]

Şehirde köleye ekonomik ve sosyal hayatın her alanında rastlama imkânı vardı. Köle istihdamı hür kişi istihdamına tercih edilmekte idi. Köle varlıklı aileler ve ileri gelen devlet adamları için bir gösteriş vesilesi ve zenginlik

[37] O. G. Busbec, *Türkiyeyi Böyle Gördüm* (Hazırlayan: Aysel Kurutluoğlu), İstanbul ts. s. 99; Halil Sahillioğlu, "Onbeşinci yüzyılın sonu ile onaltıncı yüzyılın başında Bursa'da kölelerin sosyal ve ekonomik hayattaki yeri", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980 Özel Sayısı, s. 67.

[38] W. Fisher Alan, "The Sale of Slaves The Ottoman Empire: Markets and state taxes on Slave sales, some preliminary considerations", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, 1978, sy. : 6, s. 149.

[39] Ö. Lütfi Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları-Kanunlar*, İstanbul 1943, s. 32, 38, 48, 84, 137, 147, 162, 188, 223, 312, 317, 319, 339, 371, 394, 400; W. F. Alan, *a. g. m*, s. 163-168.

[40] Mubahat S. Kütükoğlu Osmanlılarda, Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri, İstanbul 1983, s. 257-258.

[41] "Esir Pazarı", Türk Ansiklopedisi (TA.).

nişanesi idi. Bunlar için kölenin maliyeti gördüğü işler ile ölçülü değildi. Fakat sanat veya ticaret ile uğraşan kimselerin köle istihdamında kölenin göreceği fonksiyon göz önüne alınmakta idi.[42] Azad edilen veya azad edileceği vâdinde bulunan köle ve cariyeler içinde pek çok menkul ve gayr-ı menkulun zilyedi olanlar bulunduğu gibi pekçok hür kadının sahib olamadığı zinet eşyası -mülkü olmasa bile olanlar da vardı.[43] Köle istihdam eden kişilerin hayat seviyesi, görgüsü ve çeşitli imkânları fakir kimselerden daha üstün olduğu cihetle köleler çok defa efendilerinin yanında iyi bir şekilde yetişerek hayata hazırlanma imkânlarını elde ederlerdi. Bu nedenle kölelikten yetiştiği halde devletin en yüksek makamlarına kadar çıkabilmiş pek çok kimse bulunmakta idi. Sahibleri tüccar ve zanaatkâr olan erkek kölelerin umumiyetle efendileri namına iş hayatına atılarak tecrübe sahibi oldukları, sonra azad edildiklerinde edindikleri tecrübelerle iş hayatına girerek müteşebbis hâle geldikleri görülmektedir.[44] Cariyeler içinde de, çoğu refah ve saadete, hürriyetine ve bir aile yuvasına kavuşmuş olanları vardır. Saraya alınan cariyelerde güzellik ve zekâlarına göre usta kalfa , ikbal, kadınefendi, haseki sultan (padişah zevcesi) , valide sultan (padişah anası) payelerini alarak en yüksek mevkilere çıkmışlardır.[45]

Osmanlı-Türk toplumunda esir almak fazla yadırganacak bir durum değildi. Bir yandan İslâm dininin ağır emirleri, öte yandan Osmanlı yöneticilerinin en küçük neferinden sadrâzama kadar padişahın kulu (kapıkulu) olmaları hür insanla esir insan arasındaki büyük açıklığı kapatmış bulunuyordu.[46]

bea) Defterlerde Geçen Kölelik İle İlgili Kayıtların Türü

a) Bey' (satış): Köle satışı ve bununla ilgili kayıtlar, incelediğimiz defterlerde fazla bir yoğunluğa sahib değildir. Zaten pazarda herhangi bir mal gibi alım-satımı serbest olduğundan tescili de şart değildir.[47] Bu nedenle satış akdinden sonra ortaya çıkan davalara ilişkin kayıtlara rastlıyoruz.

[42] Busbecq gösterilen yer; Sahillioğlu, «Onbeşinci yüzyılda köleler», s. 70.

[43] Sahillioğlu, a.g.m. s. 76.

[44] Mustafa Cezar, Osmanlı Tarihinde Levendler, İstanbul 1965, s. 226; Mantran, 17. Asrın İkinci Yarısında İstanbul, 2/ 113.

[45] Bkz. "Esir", *İstanbul Ansiklopedisi (İA)*; Çağatay Uluçay, *Harem*, Ankara 1971, s. 11. Önemli mevkilere gelmiş köle asıllı kişilere İslâm tarihinin her safhasında rastlamak mümkündür. Hz. Peygamber'in azadlısı Zeyd orduların başkumandanlığını, oğlu Usame Hz. Ebubekir tarafından Bizans'a gönderilen seferî kuvvetin kumandanlığını yapmıştır. Delhi'nin ilk müslüman hükümdarı ve aynı zamanda Hindistan'da İslâm devleti'nin kurucusu Kutbuddin bir köle idi. Gazneli Mahmud'un babası da bir köle idi. Bkz. Seyyid Emir Ali, *Ruh-u İslam - İslam Mefkuresinin Gelişme Tarihi* (Çev. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul 1979, s. 366-367.

[46] "Esir", *TA.*

[47] Sahillioğlu, «Onbeşinci yüzyılda köleler», s. 73.

b) Itak: Itak, kölenin sahibi tarafından hürriyetine kavuşturulması demektir. Itak her hangi bir karşılık beklemeden bağış olduğu gibi kölenin belirlenmiş şartları yerine getirmesi üzerine varılan bir anlaşma ile de olurdu. (Burada konu edilen herhangi bir karşılık beklemeden yapılan ıtaktır) . Itak ile ilgili kayıtların çokluğu, bu muamelenin tescilindeki zorunluluktan kaynaklanmaktadır. Itakın tescili ıtak edilenin eline ıtaknamesinin verilmesi, üçüncü şahıslara, yavacılara, resmi makamlara karşı hürriyetinin isbatı durumunda büyük ehemmiyeti haizdi. Özellikle yer değiştirmek istiyorsa veya ticaret yapmak için başka yerlere gitmek zorunda ise yolda *kaçkın köle, abd-i âbık* zanniyle tevkif edilmesi, hürriyetini isbat için günlerce hapis yatması hatta ispat edemediğinde tekrar köle olarak satılması ihtimaline karşı azad edilen kölenin ıtaknamesini üzerinde taşıması gerekiyordu.[48] Kendisini azad eden efendisinin ölümüyle mirasçıların köledir diye üzerinde hak iddia ettiklerine dair muhtelif kayıtlara rastlamaktayız. Abd-i âbık zanniyle el konulduğu, Beytülmalı ilgilendiren terekelerde vefat edenin kölesi zanniyle mirasa dahil edilmek istenildiği de görülüyor. Bu gibi durumlarda azad edilen kölenin ıtaknamesi yoksa hürriyetini elde ettiğine dair iki şahid getirerek haksız muamelelerden kurtulurdu.[49]

Azad ettiği köle ve cariyeye menkul ve gayr-i menkul hibe ve vasiyette bulunanlar olduğu gibi[50] azad ettiği cariyesiyle evlenenlere de rastlamaktayız.[51]

c) Tedbir: Sahibinin ölümü üzerine köleye hürriyetinin iadesini düzenleyen bir mukaveledir. Tedbirin iki türlüsüne rastlıyoruz:

1. Mutlak tedbir, ölüme bağlı bir tasarruf ve bir vasiyettir. Bu tür tedbirde kölenin değerinin ölenin mirasının üçte birinden daha fazla kıymette olması gerekiyordu. Kölenin değeri mirasın üçte birinden daha fazla tutuyorsa, bu fazlalığı kölenin temin etmesi ya da mirasçılar tarafından bağışlanması lazımdı.

2. Mukayyed tedbir: Sahibinin kölesiyle "ben bu hastalığımdan ölürsem", "bu yolculuğumda ölürsem" gibi bir kayda bağlı olarak yapılan azadlık mukavelesidir. Bu tür tedbir vasiyet ahkâmı dışındadır. Sahibi hayatta kaldıkça kölesinin/cariyesinin hizmetinden faydalanma imkânını hazırlamayı amaçla-

[48] Sahillioğlu, «Onbeşinci yüzyılda köleler», s. 74.

[49] İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri Kısmet-i Askeriye Mahkemesi (*KAM*) ,2/115a'da: Kölenin ıtkını varis zevce inkâr ediyor. 3/4-b, 3/49-a, 3/102-a, 4/14-a, 4/39-a, 4/61-b, 4/97-a, b, köle zanniye vazu'l-yed ediliyor. 3 sene önce azad edildiği anlaşılıyor. 5/10-a, 5/18-b, 5/47-a, 5/80-b, 5/113-b, sahibi ölümünden 5 sene önce ıtk etmiş vasi köle zanniya vaz'u'l-yed ediyor. Aynı şekilde 5/33-b, 5/165b, 6/130a.

[50] Örnek olarak bkz. *KAM* ,1/144b.

[51] *KAM* , 5/68b, 5/196b'de cariyesini önce azad ediyor sonra evleniyor.

maktadır. Kölesinin kıymeti, terekenin kıymetinin üçte birinden çok olacağından endişe eden ve buna rağmen ölümü ile kölesinin hürriyetinin iadesini isteyen efendi, bu takdirde azatlığı herhangi bir şartın gerçekleşmesine bağlardı. Bu şartın ölüm değil, ölümden bir müddet evvel gerçekleşecek bir husus olmasına dikkat edilirdi. Bu şekilde tedbir vasiyet mahiyetini almaz. Hayatta yapılmış bir tasarruf şeklini alırdı.[52]

Her iki şekilde yapılan tedbir örneklerine kayıtlarımızda sıkça rastlıyoruz. Kayıtlarda tedbir-i mutlak ile ilgili şu husus daima belirtilmiştir:

a) Ölümünden sonra azad olmak üzere tedbir-i mutlak ettiği,

b) Ölümünden sonra terekesinin üçte bir değeri kölenin değerine kifayet ettiği.

Defterlerde tedbir-i mukayyed'e ait kayıtlar, tedbir-i mutlak'a ait kayıtlardan daha fazla gözükmektedir. Tedbir-i mutlak kayıtlarında köle/cariyenin sahibi şahidle huzurunda *ölüm hastalığından kırk gün önce azad olmak üzere tedbir-i mutlak ile müdebber/müdebbere ettim* ifadesi yer almaktadır. Kölenin sahibi vefat edince de köle bu şahidlerin şehadetiyle hürriyetini elde etmiş olmaktadır.

d) Kitabet: Köle/cariyenin nakdî veya gayr-i nakdî bir karşılık ile hüriyetini satınalması için efendisiyle yaptığı bir mukavele akdidir. Kayıtlarımızda nakdî karşılık mukabilinde kitabete kesilen pek az köle/cariye bulunmaktadır. Kayıtlarda ekseriya belli bir müddet hizmet mukabilinde yapılan kitabet anlaşması bulunmaktadır.

Bazen mirasçılar miras bırakan köle veya cariyesiyle yaptığı kitabet anlaşmasına itibar etmeyerek köle/cariye muamelesi uygulamak istiyor, bu yüzden de mahkemeye müracaat ederek şahidlerin de şehadetiyle kitabet anlaşması yaptıklarını tescil ettirerek haklarını koruyorlardı.

e) Hibe, Vasiyet, Emanet: Efendinin köle ve cariyesini herhangi bir emtia gibi hibe etmek hakkı vardır. Bu tasarruf karşı tarafa doğrudan doğruya sırf bağış olduğu gibi, mirasın tamamı veya bir kısmı vefatından sonra Beytülmale kalacak kişilerin geride kalan mirasçıya daha fazla miras bırakmak, mirasçısı yoksa yakınlık duyduğu bir kimseyi mal sahibi yapmak için yapılmış bir bağış da olabilirdi. Kayıtlarda rastlanan hibelerin genellikle eş ve çocuklara yapıldığı görülmektedir.

[52] Sahillioğlu, *a.g.m.* s. 80-81

Vasiyet: Vasiyet, kişinin sahib olduğu mallar üzerinde ölümünden sonrası için yaptığı bir tasarruf şeklidir. Vasiyet bütün sahib olunan malın değerinin üçte birini geçmemek kaydıyla yapılır. Hibe ve vasiyet ile ilgili tesbit ettiğimiz bir kaç örneği burada verelim;

1/114b'de Mehmed Çavuş hayatta iken kölesini azad ve maraz-ı mevtinde azadlısı Hasan'a ölümünden sonra sülüs malından üç bin dirhem verilmesini vasiyet ediyor. 1/151-b'de merhume Ayşe Hatun bt. el-Merhum Derviş Efendi maraz-ı mevtinde 11 cariyesini azadla birlikte her birine biner dirhem ve bazı hayır işlerinde (vucûh-ı hayrata) değişik miktarlarda paranın ödenmesini vasiyet ediyor. 5/33-b'de Ayşe Hatun sağlığında cariyesini tedbir-i mutlak ile müdebbere kılıyor ve bazı eşyalar ile birlikte 500 akçe sülüs malından vasiyet ediyor. 5/85-b'de Yeniçeri Ocağında kârhanede kazzazbaşı olan Ahmed Ağa cariyesi Raziye'yi vefatından kırk gün önce hür olmak üzere tedbir-i mukayyed ile müdebbere ediyor. Vefatından sonra da muhtelif ev eşyası, mutfak eşyası, giyecek ve zinet eşyasını Raziye'ye verilmek üzere vasiyet ediyor. Yine aynı şekilde kölesi Osman b. Abdullah'ı, cariyesi Zeban (?) bt. Abdullah'ı tedbir-i mukayyed ile müdebber ediyor. Vefatından sonra verilmek üzere de bir takım eşyayı vasiyet ediyor.

Emanet: Köle ve cariyelerin bir emtia gibi başka bir şahsa emanet olarak bırakıldığı da olurdu. 4/67-b'de müteveffa Mehmed Bey adında bir sipahi tarih-i kitabdan 4 sene önce Girid seferine giderken iki cariyesini Şemshani Hatun bt. Abdullah'a emanet bırakır. Girid'de Mehmed Bey vefat eder. Zahirde varisi bilinmediğinden terekesine Beytülmal emini el koyar. Beytülmal emini emanet bırakılan bu iki cariyeyi de Şemshani Hatun'dan taleb eder. Şemshani Hatun da bu iki cariyeyi Beytülmal eminine teslim eder.

f) Ümm-i Veled: Çocuk anası demektir. Efendilerinden hâmile kalıp çocuk doğuran cariyeler için kullanılmaktadır. Sahibinden hâmile kalan cariye müdebber hükmünü alır. Efendisi hayatta olduğu sürece cariye olarak kalır. Efendisinin ölümüyle de ümm-i veled olduğunu iki şahidle ispat etmesi veya veresenin ümm-i veled olduğunu tanıması ile hürriyetine kavuşur. Çocuk da köle/cariye olmaktan kurtularak vefat eden kişinin mirasçıları arasında yer alır. Cariyenin hukukunun zayi olmasını önlemek için bazan sahibi şahidler huzurunda cariyenin hamlini üstlendiği olurdu. Zaman zaman mirasçılar ümm-i veledi cariye zanniyle terekeye dahil ettikleri, buna mukabil ümm-i veledin mahkemede şahidlerin şehadetiyle kendisinin cariye değil, ümm-i veled olduğunu ispat ederek hakkını koruduğu da olurdu.

g) Haksız Vaz'u'l-Yed: Haksız olarak azad edilen bir köle veya cariyeye elkoymak bunların hâla eski statülerinde oldukları kanaati ile yapılmaktadır.

Hayatında köle veya cariyeyi azad eden ya da tedbir-i mutlak veya tedbir-i mukayyed ile müdebber eden kişinin varisi varsa varisleri veya varislerinin vasisi, varisi yoksa Beytülmal Emini müteveffânın azadlı köle ve cariyelerinin azad olup olmadığı, müdebber ise müdebberliği açıklığa kavuşuncaya kadar terekeden addederek elde edecekleri mirasın ziyade olmasını sağlamaya çalışmaktadırlar. Azad edilen ya da efendisinin ölümüyle hürriyetini elde etmesi gereken müdebber köle ve cariye bu gibi durumlarda azad olan köle/cariye elinde ıtaknamesi varsa, ıtaknamesini beyan eder, yoksa azad olduğuna dair iki şahid göstererek ispat ederdi. Sahibi tarafından tedbir-i mutlak veya tedbir-i mukayyed ile müdebber kılınan köle/cariye de buna dair iki şahid göstererek sahibinin ölümünden dolayı azadlıklarını elde eder ve böylece Beytülmal Emini veya varislerin elinden köle/cariye muamelesi görmekten kurtulurdu. Abd-i âbık (kaçkun köle) zanniyle Beytülmal Emini tarafından azadlıklarını elde etmiş köle asıllı kişilere el konduğu da olurdu. Kitabete kesilen köle/cariyenin kitabetini, mirasçıların tanımayarak satmak istedikleri (2/109-b) sahibi ölünce hürriyetini elde etmesi gereken ümm-i veled bir cariyeye, cariye zannıyla el konduğuna ilişkin belgeler de bulunmaktadır.

Defterde asabe-i sebebiye cihetinden miras meseleleri,[53] cariye ve ümm-i veledin nafaka talebi vb. meselelere ait kayıtlar da bulunmaktadır.[54]

beb) Köle ve Cariye Bulunan Terekeler

a) Köle ve Cariye Sahiblerinin Analizi

Tedkik ettiğimiz 1000 kişiye ait muhallefat listelerinden 241 kişinin mal varlıklarını meydana getiren kalemler içerisinde köle ve cariyeleri bulunmaktadır. Köle ve cariye bulunan terekelerin toplam terekeler içindeki yeri % 24.1'dir. Çeşitli nedenlerle[55] kaydedemediklerimiz de hesaba katılırsa bu rakam biraz daha yükselecektir. Terekeler içinde 102 kişinin kölesi, 199 kişinin ise cariyesi bulunmaktadır. Köle sahibi olan sadece 2 kadın vardır. Geride bıraktığı miras içinde cariyesi olan 199 kişiden 159'u erkek, 40'ı kadındır.

[53] *Asabe-i sebebiye*: Azad edilen köle/cariye öldüğünde derecesi mukaddem varis bırakmadığı takdirde, mirasına kendisini azad eden kimsenin mirasçılığına denmektedir. Azad eden bulunmazsa onun yerine erkek kardeşi geçer. Bkz. İbrahim Halebi, *Mülteka,* c. 2, 546.

[54] Asabe-i sebebiye cihetinden miras meseleleri için *KAM*, 1/6-b, 1/102-a, 2/67-b, 2/75-b, 3/8-b, 5/149-a; 6/92-b, 6/167-a Cariye ve ümm-i veledin nafaka talebi 1/163-b, 5/60-b, 5/93-b.

[55] Kime ait olduğu tesbit edilemeyen listeler inceleme dışı tutuldu. Muhâsebe kayıtları da, bir kişi hariç, ayrı bir kategori oluşturduğundan dahil edilmemiştir. Ümm-i veled, mu'teka, gibi kölelikten kurtulmuş olanlar da dahil edilmedi. Adet ve fiyatları belirtilmeyenler de bu incelemeye alınmamıştır.

b) Köle ve Cariye Sayısı

Köle sahibi 100 erkeğin toplam 169 adet kölesi bulunmaktadır. Köle sahibi 2 kadının ise sadece 2 adet kölesi bulunmaktadır. Cariyesi olan 159 erkeğin toplam cariye sayısı 278, cariye sahibi 40 kadının sahib olduğu cariye sayısı ise 64'dür. Muhallefatı içinde köle ve cariye bırakan 241 kişiden 201'ini (% 83.4) erkekler, 40'ını (% 16.6) kadınlar meydana getirmektedir.

1000 kişi içerisinde 241 kişinin miras olarak bıraktığı toplam 513 köle ve cariye içerisinde kölelerin sayısı 171 (% 33.3) , cariyelerin sayısı ise 342 (% 66.6) 'dır.

Askeri zümre içerisinde cariye istihdam oranının köle istihdam oranından daha yüksek olduğu görülmektedir. Cariye istihdam edenlerin oranı 2/3, köle istihdam edenlerin oranı 1/3 düzeyindedir. Kadınlar arasında köle istihdamı hemen hemen hiç yok gibidir. 40 kadın içerisinde sadece 2 kadın köle istihdam etmektedir. Kadın-erkek ayrılığı bakımından cariye istihdam edenlerin 4/5'i erkek, 1/5'i ise kadındır. Köle ve cariylerin sayıları bakımından köleler 1/3, cariyeler ise 2/3 oranındadır.

Tablo 6: **Defterlerdeki Toplam Köleler, Cariyeler ve Sahipleri**

Câriye ve Gulam Grupları	Gulam Sahibleri		Cariye Sahibleri		Gulam Sayısı		Cariye Sayısı	
	Erkek-ler	Kadın-lar	Erkek-ler	Kadın-lar	Erkek-lere ait	Kadın-lara ait	Erkek-lere ait	Kadın-lara ait
1	63	2	91	23	63	2	91	23
2	21	-	42	10	42	-	84	20
3	10	-	14	7	30	-	42	21
4	1	-	8	-	4	-	32	-
5	3	-	2	-	15	-	10	-
6	-	-	-	-	-	-	-	-
7	1	-	1	-	7	-	7	-
8	1	-	-	-	8	-	-	-
12	-	-	1	-	-	-	12	-
Yekûn	100	2	159	40	169	2	278	64
Cem'an	**102**		**199**		**171**		**342**	

Görüldüğü üzere toplumun meyli köleden ziyade cariyeye yönelmiştir. Köle sahibi erkekler içinde tek kölesi olanlar % 63, cariye sahibi erkekler içinde tek cariyesi olanlar ise % 57'dir. Kadınlar içinde tek cariyesi olanların oranı da % 55'dir. Köle ve cariye istihdam etme ihtiyacı duyanların % 60'ının tek köle veya cariye ile yetindikleri anlaşılmaktadır.

c) Köle ve Cariyelerin Fiyat ve Mikdar Analizi

Köle ve cariyelerin fiyatlarını belirli rakamlar arasında toplayarak gruplaştırdık. Buraya tek tek birim fiyatları tesbit edilen köle ve cariyeleri aldık. Terekelerde birden fazla köle ve cariye tek fiyat altında verilmiş ise değerlendirme dışı tutulmuştur.

1003 ve onu takib eden ilk yıllar kayıtların azlığından olsa gerek, sayı bakımından yoğun olmadığı gibi fiyatlar da yine üst seviyede seyretmiyor. Özellikle 10.000 akçe ve daha yukarı fiyat rakamlarına sahib köleler 1046/1036 yılına kadar sadece 5 adettir. Cariyelerin adedi ise 94'dür. 10.000 ve daha yukarı fiyata sahib köle ve cariyeler 1046/1636 ve sonrasında yoğunlaşmaktadır.

Köle ve cariyeler sayıları bakımından en fazla 1078/1667-1668 yılında bulunmaktadır. Bunun nedenini 5 ve 6 nolu defterlerde bu yıla ait kayıtların çokluğunda aramak gerekir. Bu yılda 30 köle ve 81 cariye vardır. En az olduğu yıllar ise köleler için: 1004, 1033, 1045 yıllarında birer adet, cariyeler için: 1003, 1005, 1016, 1017, 1029, 1034, 1045, ve 1066 yıllarında yine birer adet cariye kaydı bulunmaktadır.

Gruplar haline getirerek değerlendirdiğimiz fiyatlar bakımından en fazla sayı kölelerde, 10.000-13.000 akçe arasıdır. Bu grup içinde 24 köle vardır. Bu sayıyı takiben 4000-5000 arası 23, 5000-6000 arası 22 adet köle bulunmaktadır. Cariyelerde de yine en fazla sayı 10.000-13.000 arası grupta olup 61 adettir. Bu sayıyı takiben 5000-6000 akçe arası 41, 8000-9000 arası 39, 6000-7000 akçe arası 38 adet cariye vardır.

Köle ve cariyeler için en az sayı ise 2000 akçeye kadar olan grupta yer almaktadır. Bu grupta 2 köle, 3 cariye bulunmaktadır. 2000-3000 arası grupta 5 adet cariye bulunmaktadır. Cariyelerde 2000-3000 arası grupta 5, 3000-4000 arası grupta 8 cariye bulunmaktadır. 20.000 akçe ve daha yukarı grupta kölelerin azlığı bahis mevzuu iken bu grup içinde 17 cariye bulunmaktadır.

Sonuç

17. yüzyıl askeri kassam defterleri esas alınarak yapılan bu çalışmada Osmanlı toplumu içerisinde ayrıcalıklı bir yeri olan askerî sınıf mensuplarının sosyo-ekonomik konumları incelenmiştir.

Askeri sınıf içerisinde çok evliliğin ve çok çocuk sahibi olmanın revaçta olmadığı, bu çalışmanın önemli sonuçlarından biri olmuştur. Çocuk sahibi evli ve dul ailelerde aile başına düşen çocuk sayısı, araştırmamızda 2.18 olarak tespit edilmiştir. Çocuksuz aileleri de dahil ettiğimizde bu oran 1.69'a gerilemektedir. Osmanlı aile yapısı kullandığımız veriler ölçeğinde çekirdek aile görünümündedir.

Tereke sahibleri, bıraktıkları servet miktarları bakımından gruplandırılarak neticede askerî sınıf mensuplarının % 71'inin (bin kişi içerisinde) 100.000 akçeden daha az servet grupunda yer aldığı belirlenmiştir.

Servetin oluşum tarzında genel servet yapısı incelenmiştir. Serveti meydana getiren emtia kalemleri içerisinde nakit, gayr-ı menkul ve alacak üçlüsü, toplam servetin % 67'sini kapsadığı görülmüştür. Cinsiyet farkı dolayısıyla kadınların servetlerinin oluşum tarzı da ele alınmış, neticede kadınların servet yapılarının erkeklerin servet yapılarından farklı olduğu sonucuna varılmıştır

Serveti oluşturan mal grupları menkul, gayr-ı menkul şeklinde ikiye ayrılmak suretiyle her biri üzerinde ayrıntılı olarak durulmuştur. Tereke sahiblerinin servet terâkümü içerisinde gayr-ı menkul, nakit ve alacakların önemli bir yeri olduğu belirlenmiştir. Gayr-ı menkul grupunda menzil dışında diğerlerinin pek az yekün tuttuğu, yine menkul mallar içerisinde değerlendirilen büyük ve küçük baş hayvanların da askeri sınıf mensuplarının terekelerinde çok az miktarda bulunuğu tespit edilmiştir. Bunun nedeni İstanbul'un siyasî iktidarın merkezi oluşu nedeniyle bu sınıf mensuplarının zirai faaliyetleri yürütmeye imkân bulamamalarında aranabileceği gibi İstanbul'un önemli bir ticaret merkezi oluşu nedeniyle ziraat ve hayvancılıktan çok kendileri açısından daha uygun olan ticari faaliyetlere yönelmelerinde de aranabilir. Zaten servet toplamları içerisinde ticari mallar önemli bir yer tutmaktadır.

Askeri sınıf mensuplarının köleden çok cariye sahibi olma eğiliminde oldukları, kadınlarda ise bu eğilimin çok daha fazla olduğu tespit edilmiştir.

Borç ve alacak ile ilgili verilerden hareketle gayr-ı müslim Osmanlı vatandaşlarının bu yüzyılda para ve mal piyasasında etkinliklerinin olmadıkları sonucuna varılmıştır.